

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

№ 65
(17866)

2010 чылдың
июнь 1,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Бөгүн – Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнү

ТООЛ ОРАНЫНДА ДАҢГЫНАЛАР ДЕГ...

Май 30-де Улусчу чогаадылга бажыңына уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан школадагы четпээн уруглар аразына «Мини-Мисс-2010» мөөрей болуп эрткен. Аңаа республиканың аңгы-аңгы кожууннарының тиилекчилери – шуптуур би «даңгына» киржип, төрөөн чериниң адын билгелээн.

Ур каас, эңмежок хөй шар-шар дериттинген залда бичии, кыстарны чарашсынып, ээ чон шагда-ла олуттарын, адыш часкаарына белең. Чараш чүүлдүн байыр-ажыдып, Тываның алдарлыг Юлиана Ондар өткүт, чыг үнү-биле ырлавышаан, чараш эргий кезип, эрткен бичии даңгыназы болган Монгушту чедип алгаш, сам-рак сцена кырынче үнүп Мөөрейниң башкарыкчызына Ондар амыр-мендизин, кезээниң база бир кол ери-хүндүлүг жюри кези-и-биле чонну таныштырды. «Алиса» аттыг танцы теат-уран чүүл удуртукчузу Е.А. нова, Кызыл хоорайның адыш-биле департаментиниң специализи К.С. Чымбалак, аңгы бичии уруглар фонду-Тыва Республикада салбы-даргазының оралакчызы Доржак база жюри даргазы-аңгы бичии уруглар фонду-Тывада салбырының дарга-ниң Улуг Хуралының Төлээ-лер палатазының социал-ка талазы-биле комитеттин-зы, депутат С.М. Ооржак-жыр.

«Мини-мисс-2010»
Динара Саая.

Адыш часкаашкыннары динмит-телип, кожууннарының аарыкчыла-ры боттарының төлээлериниң адын бытыр адал, тура-соруун кирип олурлар. Мөөрейни башкарып эрттирип турар тоол оранында эви-лең-ээлдек илбичи херээженни са-гындырар Светлана Ондар көрүк-чүлүрге, ада-иелерге болгаш аарыкчыларга эки дыштанып алы-рын күзүш, уругларның адын адал таныштырды. Оон 2007 чыл-дың бичии даңгыназы болган Да-дарина Саттың «Тоолзуг оран» деп ыры күүселдезиниң соонда, чараш кыстарның боттарының танышты-рылгасы эгелээн. Ам-даа чамдык сөстөрүн чарт адай албас-даа бол, дендии каас, улуг улустан дудак чок, амгы шагның платьелерин кет-кен бичии чаштарны сагыш ханып, улуг сонургал-биле дыңнап олур

бис. Кызыл хоорайның төлээзи Ви-лория Кууларның орус улустун ко-жамыктары-биле бодун таныштыр-ганы база Өвүр кожуунун даңгы-назы, беш харлыг Айзана Амыр-тааның чазылган тюльпан чечек иштинден төрүттүнүп, үнө халып келгени онзагай болган. Мөөрей-ниң киржикчилери дараазында көргүзүгге белеткенип турар ара-зында «Аныяк көрүкчүлөр» теат-рының артистери боттарының тан-цы-сам уран көргүзүүн чонга ба-раалгадып, чалгаараар чай бер-бээн. Настя Забоеваның Сайын-Хөө Намчылактың «Дагларым» деп ырызын тыва дыл кырынга ха-ла-даа чок күүсеткени хамыкты кайгаткан.

«Талант» мөөрейинге киржи-чилерниң бараалгатканы тыва, ин-дий, кыдат, тибет, цыган, рэп база бал танчыларын кижиге көргөш, Тыва-вавыстың келир үезиниң салгалы-ның талантызын, тура-сорукуун

ның катап база үнүп кээрин четтик-пейн манаар апаар чорду. Дараа-зында «Спорт» деп мөөрейге даң-гыналар мага-ботка өй спортчу хеп кедип алгаш, бөмбүктөр, скакалка, теннис ракеталары-биле ойнавы-шаан, шевеги, бичии дурт-сыны-биле таарыштыр шимчеп, оюн-көр-гүзүүн бараалгаттылар. «Национал костюм» мөөрейинге уругларның чигине тыва платьелерин, амгы шагның дүрүмүнге таарыштыр ша-ла эде даараан-даа бол, онзагай аянынын, чүгле бистер тывалар эвес, хамааты чон база сонургал, чарашсынып көрүп олурдулар.

Мөөрейлер аразында бичии чапсаржыгаштар үезинде уруглар-ны деткип, материалдыг дуза че-дирген хуу сайгарлыкчыларны адай каап, сагындырып тур. Олар: Лимполо садының директору, «Феникс» корпорациязының удур-тукчузу база бичии уруглар ба-йырлалының доктаамал деткикчи

Айзана Амыртаа «Көрүкчү-лерниң сонургалы».

Спортчу мергежилгелер мөөрейи.

чаптап, магадап, ала-чайгаар са-гыш-сеткил көдүрүп, уян улустун карактары «шыгыт берген» көрүп олур бис. Сцена кырында бичии артистерниң арыннарында кем чок, өөрүшкүлүг хүлүмзүрүүн көрүп-кеш-ле, кижиниң хей-ады бедип, сеткил-хөөнү арыглаттынып, олар-

Роберт Ондар дээш, оон-даа өске-лер болду. Шынал-ла, олар эвес болза, мындыг чаптанчыг, чараш байырлалды кажан көөрүвүс билдинмес турган ийик.

Оон аңгыда Уруглар камгала-лының хүнүнге уткуштур эрттирип турар байырлалга чалаттырган,

«Вице Мисс-2010»
София Грищенко.

хүндүлүг аалчылар боттарынын ээлчээн манап, чаштарга байыр чедириксеп олурлар. Чалаттырган хоочуннар: Тыва АССР-ниң хүн-дүлүг эмчизи Л.М. Көк-оол; ТР-нин (Уланчызы 2-ги арында).

Мөөрейниң онзагай, каас-чараш даңгыналары боттарын таныштырып турары. Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың Чазаанда

ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААН

Тыва Республиканың девискээринге өртке удур айыыл чок чорукту хандыраар болгаш онза байдалдарны сагындыраар база чайладыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында комиссияның оперативтиг штавы чыгып, болуп болгу дег суг халавынга хамаарыштыр хуралды эрттирген. Ук хуралдың ажил-чорудуун ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргит башкарган.

Тыва Республиканың Хамааты камгалал, чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан, республика девискээринге суглардан камгалаарының ажил-чорудулгазын хандыраар талазы-биле агентилелдин директору Н.М. Монгуш Тыва Республиканың девискээринде байдалга хамаарыштыр ол хуннун медээлеринге даянмышан, кыска илеткелди кылган.

Сөөлгү каш хонуктарда агаарның температурасы кадар 30 градус чедир хенертен изээни-биле сугларда доштар болгаш тайгалар баштарында харлар эрип баткаш, республика девискээринде хемнерниң суг курлавырын улгаттырып, үер халавынга кээп болур байдалды чедирген. Ылангыя суглар чоогунда чурттакчылыг черлерде байдал нарыдап олурар. Кызыл хоорайда Улуг-Хемниң деңнели айыыл тургузуп болур хемчээлге чедир көдүрүп келген болгаш Доңмас-Суг девискээринде Семирацский кудумчузунун чурттакчыларының огород шөлдериң ап эгелзэн.

Тоора-Хемде, Улуг-Хемниң бо хунде деңнели 390 см-ге немей чаңгыс хуннун дургузунда 28 см көдүрүлгөн. Биче Каа-Хемниң деңнели 420 см немей чаңгыс хун дургузунда база 28 см көдүрүлгөн, айыылдыг деңнелден 18 см ажыр улгадып, оруктарны үрөп, ылангыя Дерзиг-Аксы суурнун чурттакчыларынга айыылды тургузуп турар. База ол ышкаш Хамсыра, Хемчик, Элегес хемнер улгаткан. Ынчангаш тургустунуп келген онза байдалдар үезинде чурттакчы чонга камгалал ажылының бирги дузазын чедирери-биле бүгү-ле белеткел ажылдары кылдынган. Кызыл хоорайда Улуг-Хемни дургаар камгалал чалдарны дүн-хүн дивейн кылып турарындан улуг айыыл амдызында чок.

Кызыл кожуунун ыраккы Каа-Хем суурнун 1-ги Серебрянка кудумчузунун чурттакчыларын түр када өскээр көжүргөн. Шишкин кудумчузунун чурттакчыларындан сес өг-бүлө амдызында өскээр көшпес дугайында хол үжүүн берген.

Баян-Кол суурнун Оттук-Даш деп черде 39 өрегенден 153 чурттакчыны база мал-маганны айыыл чок черлерге көжүргөн. Оларның аразында бичи уруглар база бар. Майгын хоорайжыгажында 31 кижиниң 14-ү — уруглар, Сукпак суурда 42 кижини, оларның 13-жү — бичи уруглар, Каа-Хем суурнун кожуун эмнелгезинде 3 инвалид болгаш 1,5 харлыг 3 чаштарны хуваап, чыттырып, дузаны чедирген. Ол ышкаш майгын хоорайжыгажының чурттакчыларын бирги хережелдин барааннары болгаш аш-чем-биле хандырган.

Танды кожуунун Сосновка суурда Дүрген хем дажааш, аргы-жылганың ыяш көвүрүүнүн эриктин чуй шаап үрегдзэн. Автомобиль транспорту-биле суурнун өске талазынче кежип шыдавас апарган. Кызыл—Сарыг-Сеп автооорунда дөрт хире черде суглар эриин ажыр көдүрүп келгени-биле аргы-жылга берге байдалда дээрзин дыңнаткан.

ТР-ниң харылзаа болгаш оруктар транспорт комплекзиниң сайыды А. Саая оруктарда ниити байдал-биле таныштырып, берге байдалда келген уастоктарны адаан. Ол дээрге Дүрген суурда, Бай-Хаак — Балгазын, Кызыл—Эрбек — Баян-Кол, Кызыл — Самагалдай аразының оруктарында суг айылының

тургустунуп турары-дыр. База ол ышкаш бо чоокку үелерде Ханда-гайтыже база Эрзинче баар оруктарга, ол черлерде харның ам эрип эгелзери-биле байдал нарыдап болурун дыңнаткан.

Кызыл кожуунун чагырыкчызы В.Г. Глухов, Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы В.В. Сат тус черлерде тургустунган байдалга хамаарыштыр база дыңнадыларны берген.

Камгалал болгаш белеткел ажылдарында машина-техника, кижикүжү четчири-биле хаара туттунган болгаш айыыл тургустунуп келген таварылгада эвакуация чорудар чүүлдер четче болгаш дайынчы белен байдалда дээрзин илеткел кылганнар айыткан. ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.Иргит ол бүгү күске немей, хемелерни, ужар чүүлдү немей хаара тударын дааскан.

Тургустунуп келгени ниити байдалдарны бүгү талазы-биле сайгарып көргөш, оперативтиг штабтың кежигүннери Кызыл кожуунун Оттук-Дашка база Каа-Хем кожуунун Дерзиг-Аксынга хамаарыштыр кожуун чергелиг онза байдалды чарлаар шийтирн хүлээп алган.

Айрада МОНГУШ.

ОРУЛГАДАН ЧАРЫГДАЛДАР ХӨЙ

Май 27-де Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа республиканың ажил-амыдыралынга хамаарышкан эң кол болгаш улуг хемчээлдиг айтырыгларны чугаалашкан. Хуралды Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол удуртуп эрттирген. Ооң оралакчылары С.И.Тен, Ш.С.Иргит, А.П.Дамба-Хуурак, сайыттар болгаш кожуун администрацияларының даргалары база тускай эртемниглерни хуралга киришкен.

«2009 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлөвилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузудулга палатазынга сайгарып көөрү-биле кириер дугайында айтырыгны бир дугаарында чугаалашкан. 2009 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында илеткелди ТР-ниң саң-хөө сайыды Ю.А.Килижеков кылган. Ооң кыска утказын дамчыдарга мындыг. Тыва Республиканың 2009 чылда каттышкан бюджетди орулга талазы-биле 15711,1 млн. рубльге күүсеттинген, а чарыгдалдар талазы-биле — 15724,1 млн. рубль. Өскээр чугаалаарга, чарыгдалдар орулгандан 13,0 млн. рубль хөй болган. Орулгалар талазы-биле республика бюджетди 14582,2 млн. рубльге күүсеттинген, чарыгдалдар талазы-биле 14517,8 млн. рубль. Орулгандан чарыгдалдар 64,4 млн. рубль ашкан болуп турар.

2009 чылда республиканың каттышкан бюджетинче үндүрүгден болгаш үндүрүгден эвес 2882,6 млн. рубль кирген (планнның 96,8 хуу). Экономиктиг кризистин байдалында 2008 чыл-биле деңнээрге, боттун орулгаларының өзүлдезиниң темпизин 13 хуу чедирер аргалыг болган. Үндүрүгден болгаш үндүрүгден эвес орулгалар ооң мурнундагы чылдың көргүзүү-биле деңнээрге, 329,3 млн. рубль хөй болган. Тус чер бюджеттеринче 1011,3 млн. рубль кирген, эрткен чылды-биле деңнээрге, 21 хуу өзүлдегил болган. Үндүрүгден болгаш үндүрүгден эвес орулгалар планын Чеди-Хөл (93,5 хуу), Каа-Хем (94) Чаа-Хөл (96,5) кожууннар күүсетпзэн.

Чер уастоктарының хөлезилели дээш, бойдус курлавырларының ажылгалы дээш, төлө-вирлиг ачы-дуза дээш, торгоал санкциялары дээш кирген орулга 2008 чылдындан хөй болган. Ынчалза-даа хоозурап дүжер четкен бүдүрүлгелер КУБ «Чылыг четкилери», КУБ «Тускай коммунсептелге тудуг» арендазының төлө-вирин төлөп шыдавайн турарындан үндүрүг планы күүсеттинмейн турарын илеткелчи дем-деглзэн.

Тыва Республиканың каттышкан бюдже-

динче 197,1 млн. рубль чедир кирбзэн. Хөй өре-ширелиг бүдүрүлгелер ААН «Каа-Хемский», ААН «Кызылдың ЧЭТ», КХН «Чуртаар оран-сава», КУБ «Аэропорт Кызыл», ААН «Ойна», КХН «Сардаана» аңаа буруулуг дизе, чазыг болбас. Кызыл кожуунда, Эрзин кожуунда болгаш Ак-Довурак хоорайда үндүрүлгелерниң өзүлдези демдеглеттинген.

Национал экономика адырында эң-не хөй чарыгдалдар көдээ ажил-агыйже үнүп турар — 35 хуузу, орук ажил-агыйы — 21 хуу, суг ажил-агыйы болгаш арга-ыш ажил-агыйы — 8 хуу. Социал адырның чарыгдалдарының 49 хуузу — өөредилге, 26 хуузу — кадык камгалалы, 19 хуузу — социал политика, 6 хуузу — культура тургузуп турар.

Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдер 1672,9 млн. рубльге күүсеттинген азы план 82 хууга күүсеттинген. 2008 чыл-биле деңнээрге, өзүлде 66,1 хуу болган.

Республика бюджетиниң функционалдыг тургузуунун сайгарылгазы чүнү көргүзүп турарыл дээрге, чарыгдалдарның 51 хуузу тус чер бюджеттериниң бюджеттер аразының трансферттеринче 51 хуузу үнүп турар. Республиканың тускай сорулгалыг программаларының планы 93 хуу күүсеттинген.

Илеткелчини дыңнаан соонда, хоозураашкындан уштунуп чадап турар албан организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларындан тайылбыр бээрин Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол негзэн. Чазактың талазындан бүгү деткимчени көргүзүп, акша-төгерикти үндүрүп берип турда-ла, чылдан чылче хожудангай чоруктан уштунуп чадап турар бүдүрүлгелер республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге моондак болуп турарын ол шыңгыызы-биле шүгүмчүлзэн. Ылангыя алдын тывыжынга болгаш даг-дүгү бүдүрүлгезинде, Хову-Аксының чылыг-электри төвүнде ажил-агыйның удуртулгазының кошкаан, 5-6 чыл улаштыр хөй чарыгдалдарны үндүрүп, республика бюджетинге когарал чедирип турары экономиктиг кризистин үезинде канчап-даа болдунмас ужурлуг чүүл-дур, Юстиция яамы-

зы буураашкында турар бүдүрүлгелерни контролга алыр үе келген дээрзин ТР-ниң Чазааның Даргазы айыткан.

Дараазында «2010 чылдың 1-ги кварталында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында» илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.И.Тен кылган. 2010 чылдың 1-ги кварталының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери кризиске удур хемчеглерниң программазының ачызында экономикада чедип алдыгдан чогулчалыг өскерилгелер бар дээрзин херечилеп турар. 2010 чылдың 1-ги кварталында 50 килограмм алдыны садып-сайгарган, 2009 чылдың 1-ги кварталы-биле деңнээрге, ол эки көргүзүг болуп турар. Агаар-бойдустун таарымча чок байдалдарының уржуундан даг-дүгү бүдүреринин хемчээлин КХН «Тываасбест» кудулаткан. 2010 чылдың февраль 10-дан 22-ге чедир бүдүрүлгө анаа турар ужурга таварышкан. Чыл төнчүзүнге чедир даг-дүгү бүдүрериниң хемчээлин 8,5 тонна чедирер сорулга салдынган.

Көдээ ажил-агыйның бүгү ажил-агыялары апрель 1-ге чедир мал бажынга когарал болбаан. Апрель 1-ге чедир малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле сан-чурагайлар бо: бызааны 15109 башты камгалап алган, эрткен чылды-биле деңнээрге, 0,4 хуу өзүлдегил болган. Анай-хураган талазы-биле 162922 башты алган, кулунну 478 башты алган.

Катап тургустунган ногаа өстүрер комбинат апрель 30-ге чедир 6,519 тонна огурецтин дүжүдүн ажаап алган (544 муң рубль). Ук комбинатты эде тургузарынга болгаш модернизаастарынга 1184,58 муң рубль субсидияны алган.

2010 чылдың 1-ги кварталында айда ортумак шалыңның чижек деңнели 16232 рубль азы 4,6 хуу өзүлдегил болуп турар.

2010 чылдың 1-ги кварталының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин сайгарып чугаалашкаш, Чазак кежигүннери ону бадылаан. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргаларының удуртукчуларынга, муниципалдыг тургузулгаларның администрация даргаларына июль 1-ге чедир 2010 чылдың бирги чартык чылының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур санаан көргүзүлгелериниң күүселдезин сайгарып көөрүн, яамы болгаш адырлар аайы-биле тус-тузунда өске-даа даалгаларны Тыва Республиканың Чазааның Даргазы берген.

Светлана БАЛЧЫР.

ТООЛ
ОРАНЫНДА
ДАҢГЫНАЛАР
ДЕГ...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

улустун эмчизи, «Улустарның найыралы» орденниң эдилекчизи Р.Т. Киселева; ТР-ниң улустун эмчизи Е.К.Норбу; ТР-ниң Кадык камгалал яамызының хундүлүг ажылдакчызы, «Улустарның найыралы» орденниң эдилекчизи, «Россияның алдарлыг кижилери» деп номинакир бижиттинген Л.И. Волков; база ТР-ниң Улустун эмчизи А.Н. Куулар мөөрейниң киржикчилеринге байырын чедирип, амдангыш торктарны оларга сөңнээнер.

Харыысалгазы улуг, шыңгыжори түңнелдерин үндүрүп, сумалейи бээр аразында ТР-ниң алдарлыг артизи, Улусчу чогаалдык бажыңының директору Г.А.Сюрюсес ап, бичи даңгыналарның ады-иелеринге, оларның башкыларынга база бо мөөрейни организаста эрттирген Улусчу чогаалдык бажыңының ажилдакчыларынга каа-чаар-даа аажок өөрүшкүзүн, четтиргенин илередип, моон-даа соогаар мындыг хевирлиг мөөрейлерни удаа-дараа эрттирер болу солун болгаш уруг-дарыысты талантызының сайзырап хөгжүрүңгө салдарлыг дээрзин демдеглзэн. Журиниң даргазы С.М. Оожа: «Бичи чаштар мөөрейни эрттирериниң орунуга, улуг улус-даа мөөрейлерни эрттирер болу чийк ышкаш-тыр, чүге дээрзындыг чаптанчыг уругларны кам чап шилиир боор, шуптузун талантызы, артисти талазы бедир чараш-тыр, ынчалза-даа кезе маргышкаш, түңнелдерни үндүрүсү» — деп чарлаан.

«Мини-Мисс 2010 конкурсу киржикчизи» деп диплом-биле Долчанмаа Балбан-оолду (Ча-Хөл), Алдын-Кыс Мортуй-оолду (Кызыл), Августина Хайбыны (Эрзин), Буяна Магбынны (Тере-Хөл), Аялга Сааяны (Барыын-Хемчик), Викторина Дамажыкты (Кызыл), Белекмаа Ондарны (Сүт-Хөл), Айчек Хомушкуну (Бай-Тайга), Изольда Хомушкуну (Кызыл кожуун), Алта Монгушту (Тес-Хем), Викторина Хомушкуну (Танды), Айда-Сай Кууларны (Чеди-Хөл) база Айдак Седипти (Пий-Хөл) шаңнап, боттары ышкаш, чаптанчыг, чымчак ойнаарактарны тавыскаан. «Мисс национал костюм» деп атка Чайырлаш Оолак (Тоң), база Азлита Донгак (Мөңгүн-Тайга) төлөпиг болуп, чараш ойнаа кыстарны алганнар. «Мисс спорт» деп номинацияга Вилорина Куула (Кызыл), а «Мисс талант» деп атка Джулета Хомушкуну (Чөөн-Хемчик) ап, дурт-сыны боттары хире чымчак ойнаарактарны белек кылды шаңнатканнар. «Көрүкчүлерниң сонургалы» база «Аянның көрүсү» деп аттарга Диана Сулейманова (Улуг-Хем), Амыртаа Айзан (Өвүр) төлөпиг болганнар. «Мисс Мисс 2010» деп хундүлүг ат София Грищенко (Кызыл) чаала алгаш, алдын сырга база өртөкчү белектер-биле шаңнаткан.

Эң-не онзагай кезээ мөөрейниң тилекчизи болуп, «Мини-Мисс 2010» деп атка Динара Саая (Ак-Довурак) төлөпиг болган. Аңаа эрткен чылдың «Мини-Мисс 2009» аттын эдилекчизи Өвүр Дус-Дагдан Сунам Монгуш ооладан дамчыдып, бажынга кедирге Тиелекчиге алдын сырга, чада терге дээш, оон-даа өске белектерни тывыскаан. Уругларны хондатпайн, кижикүжүлгелерин диплом болгаш белектерни тус-тузу үлээниң түңнели-ле боор, чаштарның өөрүшкү-маннайланы амырап, өөрүп халчып турар караамга элзэн-не үр чурутпун артып калды.

Алдинай БАДЫ-ХОО

ЧОГААДЫКЧЫ ШЕВЕР БАШКЫ

Башкы кайы хире талантылыг болдур, өөреникчи-ри база ындыг болур дижир. Үе эртерге, эки өреникчилери соонда барып, башкызын харына алып каар. Ындыг болур-даа ужурлуг.

Эрги-Барлык ортумак школа-технологтук күш-ажыл черчение башкызы Сергей Донгакович — салымчы башкыларның бирээзи. Чер-чурттуглары ону «ал-олдуг башкы» деп мактаар. Ынап-ла, ындыг. Чазанып, ховар дээр мастер. Бичиилардан эгелээш, ном салырлерге чедир, оон эртсе, башкының бүгү дериг-херекрин боду чаап алыр. Башкы өрлерлиг болгаш, оларын кээр, Донгакович өгөн белекке номнар үлгүрүн бо-ла берген боор. Үе-шагирда, башкы чааан чүүлдерин сайгарар дугайында безин ас-даа турган. Бо-ла хээр, ла аар өртектер бажың деригкселдери — орун-дөжек, диде-ле, үрелбес-ле чүве чок ийик чоп, Сергей Кызыл-оол-септеп-селип турда, магалыг, ыгызындан-даа артык быжыгыры кылып каар.

Ындыг шевер башкылыг бол-Эрги-Барлык школазының никчилеринин аксының кежи болур. 1982 чылда Кызылдың гогака училищезин «Техно-лог күш-ажыл болгаш черчение кызы» тускай мергежилдик жаш-ла, өскөн-төрзөн суурун-чак оол ажилдап чедип кел-Ам 28 чыл башкылап турары ынча чыл дургузунда шевер кы анаа кайын олурар, чогаа-ны ажилды улам ханыладып, иң негелдезиниң аайы-биле чаа едилге программаларын, чаа вилелдерни тургузуп, ону амы-алга херек кырында боттанды-

рып эгелээн. Күш-ажыл кичээлин-де өөреникчилери-биле ол чүнү кылбас дээр. Чылдың-на июнь 1-де — Бүгү-делегейниң уруглар хүнүнде, найысылал Кызылга эртип турар технологтук күш-ажыл чогаадылганың делгелгезинге Эрги-Барлык школазының өөреникчилери башкызының удуртукчулары-биле доктаамал киржип кээп, көскү чедишкinnerни чедип ап келген. 2007 чылда олар «Кызыл — Курагино демир-орук» деп төлевилели-биле республиканың школаларының ортузунга «Келир үеже базым» мөөрейге киришкеш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналының лауреады болганнар. Ол төлевилел дээр-ге уругларның демир-орук дугайында келир үеже көрүжү, күзели ышкыжыл. Ында чаагайжыды туттуңган чараш бажыңнар, поезд станциялары-биле чергелештир өглер кудумчуларын долгандыр кылымал демир-орукта поезд шимчеп чоруп турары дыка солун.

Эрткен чылын олар хүрээ хевирлиг аптыралары (шкатулкаларны) чогаадып кылгаш, делгээн. Чөөн чүк улустарының чыл санаашкынының аайы-биле Күскеден Хаван чылынга чедир аңгылай каастап чааан хүрээ хевирлиг ол шкатулкаларны ажадар-хаары безин бирээзиниң бир тускай, өскезиниң база бир янзы. Янзы-бүрү угулаш, хээр-биле каастап тургаш чааан, дыка чараш. Үениң аайы-биле чааан ажилдарын өөреникчилери болгаш башкызы садып-сайгарып турар апарган. Оларның ол чараш ажилдары ыраккы Мөңгүн-Тайгада аалдарда безин делгеттинген тура-

Хүрээ хевирлиг аптыралары-биле башкы С.К.Донгаков (ортузунда) база өөреникчилери.

рын телевизор дамчытыр безин танып көрүп, өөрүп оларлар.

Кызылга Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга болуп эрткен «Көшкүн чоннарның чурттап келген оран-савазы — өг» деп улуг конгресске киришкеш, эрги-барлыкчылар 1-ги чергениң дипломун чаалап ал, өртектер белекти алган. Ынчангаш Сергей Кызыл-оолович Донгаков хундүлүг бижиктери-ле хөй: өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А.Морозовтан, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолдан. «1-ги категорияның башкызы» деп адын ол комиссия мурнунга үш катап бад-ыткап шыдаан. Дээди категорияны эртеринге башкы белең.

Эрги-Барлык ортумак школазы кадыкшылче угланышкының ажилдап турар болгаш, Ойдуң Ондарович Бартан эртемденнин методиказынга даянып, өөреникчилерниң кадыкшылын быжыглаар ажилды шыңгыраткан. Сергей Кызыл-оолович «Кадыкшылга» технологиязынга хамаарыштыр тускай программаны тургускаш,

шенелде кичээлдерни шагда-ла эгелээн. Школа назы четпээнер-ниң уруглар садтарынга, эге класс өөреникчилеринге башкының кылганы тускай массажерларын ажыглап турар: салаа-сайгыт, хол-дар-буттар, баш, оорга-моюн диде-ле, орган бүрүзүнге таарыштыр ажыглаар кылдыр кылган янзы-бүрү массажерларлыг. Таваңгайны массажаар кыдырык-кыдырык кылдыр чааан тапочка-массажерлар, кырлаар-ыаш дээш-ле, баар. Оларны ажыглаанының соонда, уругларның судалының, чүрээниң согуун шинчилеп хынааш, дем-деглеп турар, хүннүң-не. А чыл төн-чүзүнде ол бүгүден уругнун кадыкшыл байдалы экижиң турары тодарап кээр. Медицина төвүнүн эмчилери-даа, национал школаны сайзырадырының институтунун удуртукчулары-даа башкының бо чогаадыкчы, тывынгыр чоруун дыка мактаар. Башкының бо чогаадып каан ажилдарында бад-ыткал документ херек болуп турар. Ону кылдыртыр дээр өөредилге яамызынга, кадыкшылга төптерин-

ге башкы чеже-даа четкен. Чай чо-гунга сылдаглааш, ону херекке албайн турарынга башкы хомудап турар. Уругларның кадыынга ажыктыг чүүлү кылып каан-дыр, шенелде класстарда түңнели эки деп көстүп турар. Ол хиреде бад-ыткал документини кым-даа берип шыдавайн турар. «Лицензия-бадыткал документ болза, өөре-никчилерим-биле чеже-даа масса-жерларны чаап болур бис. Ону өске школалар, уруглар садтары база ажыглаай. Оларны эм шынар-лыг ыяштан чааар боор чүве — шарландан» — деп, башкы чугаа-лаар.

С.К.Донгаков өөнүн ишти Надежда Доржуевна (Куден) Донгаков Кызылдың педагогика ин-ститудунун филология факульте-дин дооскан. Эң баштайгы кичээл-дерин эрттирп, педагогтук прак-тика эрттирген Эрги-Барлык орту-мак школазынга институт соонда ажилдап чедип келгеш, ол суурда бүгү назыда чурттап арткан. Сер-гей Кызыл-оолович-биле өг-бүле тудуп, бир кыс, бир оолдун аас-кежиктиг ада-иези болганнар. Уруу Сайзана бо чылын медицина кол-леджизин доозар. Оглу Сергек ТКУ-нун күш-культура факульте-дин келир чайын доозар.

С.К.Донгаков — үлегерлиг баш-кы, эриг баарлыг ада болурундан аңгыда, 4 оол, 4 кыс дунмаларлыг, өг-бүлениң улуг оглу. Спортка ынак болгаш, волейболга болгаш чадаг чарышка чемпионнап-даа чораан. Дунмалары шупту акызын дээр — спортка сонугалдыг.

Июнь 1-де Кызылга эртер те-хнологтук күш-ажыл делгелгезинге ол өөреникчилери-биле бо чылын база ыяап-ла киржир сорулгалыг, оларга чедишкinnerни күзеп каалыңар. Сагынгыр-тывынгыр улус бирээни чогаадып алгаш кээр дээрзи чугаажок.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының кичээнге

ДАРЫЙ ДУЗА ХЕРЕК

Бай-Тайга кожууннун Кара-Хөлде 7 ажы-төлдүг аныяк өг-бүле бажың-балгат чок болганындан школага уруг-дарыын өөредип алыр аргазы чок болуп турар.

Бай-Тайга кожууннун Кара-Хөлде Делег-Хөл деп черде чурт-турар Шолбан-оол Сүгдер-оол-Чүжүгеттин өг-бүлезиниң амы-зал байдалының дугайында бо-лге бижикседим. Оон өөнүн ээжен ээзи — Людмила Киим-овна Күжүгет. Бо аныяк өг-бү-лениң кайызы-даа 36 харлыг, а-ы-төл талазы-биле элбек — ыңай 7 кижи.

Людмила Киим-ооловна 2000-да кыс уругларны ийистээн. 2002 чылда база бир оол биле о-кыс уругну ийистеп божаан. Бо өг-бүлениң улуг уруу чаа-5 класста өөренип турар. Баш-кы божаан ийистери — амгы үеде 5 класстың өөреникчилери. Ий-таар божаан ийистери бо өөре-лге чылында школаже өөренип-дер ужурлуг тургаш, улуг чыл-гааннар ужурунда эш-өөрүндөн-дып каап, школаже баар арга-к арткан.

Улуг чылдагаан дээр, аныяк өг-бүлениң чурттаар оран-сава-к болуп турары. Эрткен чылын уугларын Ак-Довурак хоорайга, о-к төрелдериниң аразынга ө-редип кыштааннар. Күжүр уруг-р бажыңнар кезип өөренип, бир-зек үеде «Приют» дээр уруглар-жынынга-даа туруп алгаш өөре-п турдулар. Бичии уругларга ол

өөредилге чылы кончук берге-эрткен.

Өг-бүле школачы ажы-төлүн бо өөредилге чылында Кара-Хөл ортумак школазының интерна-да тургузуп алган өөредип турар. Олар ында хамык-ла уруглар-биле бир дең эргеде чурттап, өөренип турар. Ада-ие уруг-дарыында ажы-чегин шаа-биле чедирп берип турар деп билер мен.

Шолбан-оол биле Людмила Кү-жүгеттер күскү чаа өөредилге чы-лында ийи дугаар ийистерин шко-лаже ыяап-ла өөредип кирир со-рулгалыг. Ынчалза-даа оларның-биле кады олардан бичии дунмазы база школаже кирер назы чеде-берген.

Мындыг берге байдалда аныяк өг-бүлеге күрүнениң талазындан кандыг-бир деткимче азы чигелде көрдүмзүн болуп турар. Кажан өг-бүле ийи дугаар ийис уруглар-лыг апаарга, тус чер удуртукчу-лары: «Силерге чурттаар оран-са-ваны күрүнө бээр ужурлуг» — деп дорт тайылбырлаан. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир кандыг-даа бот-тук ажил кылдырмаан, даргалар-ның чараш сөстери куруг азааш-кыннар болуп арткан.

Өөредилге чылының эгезинде хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге тус чер чагыргалары, социал камгалал ор-

ганнары, сайгарлыкчылар азы хөй-ниити организациялары бо-ла бүгү-талалыг дуза чедирген турарын массалыг информация чепсекте-ринден көөр азы солун-сеткүүл-дерден номчуур-дур бис. Чаңгыс-ла багай чүве — олар колдуу төп черлерде, хоорайларда болуп турар. Бо Күжүгеттер ышкыш оза-лаш, ырак черде чурттап чоруур өг-бүлелер кыйыныга улуг хараа-дал-биле артып каар. Чижээ, бо өг-бүлениң ажы-төлү Уруглар хүнү-де безин чаңгыс-даа катап белекти өске черлерден ап көрбээн. Өг-бүле ээлерин баштай бирээзин, оон соонда өскезин кожууннун ажил чоктар черинге ээлчежиң тургузуп турар.

Бо аныяктарның Ак-Довурак хоорайда кады төрзөн улузу көң-гүс эвээш болгаш, уругларын өөредилге үезинге тургузар ай-тырыга бергедежи бээр улус-тур. Боттары хоорайга ажилдаар дээр, чурттаар бажың чок. Ту-рум оран-сава, бүртүкел чокта ба-за ажилга хүлээвес. Көдээ черде хөй ажы-төлдүг улуска мындыг байдал кайы хире бергезин билип-

ле тур боор силер. Чурттаар ба-жың турган болза, элзэн хөй ай-тырыглар чайгаар-ла шиитпирлет-тине бээр чүве-дир ийин. Оон иш-тинде ажил-биле хандырылга, уругларының өөредилгези.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Ка-ра-оол бо чагаа-биле таныжып, кү-рүнениң күүсекчи эрге-чагыргазы-ның өмүнээзинден берге байдалда бо өг-бүлеге дузадан каткан бол-за, деп күзөл, идегел бар. Ырак черде чурттап чоруур болгаш, улуг дарга-бошкаларже кирер шаа чок улус-тур ийин. Бай-Тайганың ча-гырга чериниң удуртукчулары бо-хүннерге чедир чаптанчыг ийис ажы-төлдүг өг-бүлениң байда-лы-биле таныжып кээп көрбээн. Оларны ам Чазак Даргазы-биле кандыг хүнде каяа ужуражып бо-лур ирги деп айтырыг сонуградып турар. Ону Шолбан-оол биле Люд-мила Күжүгеттерниң өг-бүлезинге солун дамчыштыр харылап бер-ген болза...

Валентина ХЕРТЕК.

Кара-Хөл суму.

«ШЫН» СОЛУНДАН. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол чурттакчы чонну Кызылда Парла-да бажыңында №34 өрээлинге ай санының баштайгы пятница хүнүнде хүлээп ап турар. Чүгле ынаар кирерде баш бурунгаар бижидип алыры күзенчиг.

Акция «АРЫГ ХӨЛДЕР»

Тываның аныяктары «Арыг хөлдөр» деп экологтук акцияны эрттирген.

Май 22-де Кызылдың 50 ажыг аныяк оолдар, уруглары Хадын болгаш Дус-Хөл хөлдөргө хамаа-тыларның дыштаныр черлерин аштап-арыглаары-биле үнүшкүннү кылган. Ук акцияның эгелекчиле-ринге Тываның Аныяктар чааза болгаш «Чаңгыс демниң Россияның аныяк гвардиязы» хамааржыр.

Акцияны «Тыва» КТРК-зының тележурналистери Алдынай Монгуш болгаш Александра Чи-митцыренова олар чүгле инфор-мациялыг кылдыр эвес, деткимчени каткан. Акцияның материалдыг хандырылганы, транспортту, бок чыыр шоодайлар болгаш кургаг аш-чемни, Тыва Республиканың девискээриниң чугула камгалалы-ның талазы-биле дирекция ботта-рының харысалгазынга алган.

Акцияның киржикчизи, Айгуш Саттын чугаазы-биле алырга, Дус-Хөл болгаш Хадын хөлдөр бой-дустун тураскаалдарында хамаар-жыр. Ынчангаш оларга хамаарылга бир онза болур ужурлуг. Аныяк-тарның хөй кези ону билип турары дыка өөрүнчүг дээрзин ол дем-деглээн.

«Тывада арыг хөлдөр» акция-ны чоннун экологтук кижизидилге-зин чорудары-биле ам-даа улам-чылаары көрдүнген.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Күрүне деткимчезин көргүзөргө инновация төлөвилелдерин шилип алып талазы-биле конкурсту эрттиреринин болгаш оларны 2009 чылда боттандыраарының дугайында
2009 чылдың июль 8 № 214-р Кызыл хоорай

1. Тыва Республиканың Экономика яамызы күрүне деткимчезин көргүзөргө инновация төлөвилелдерин шилип алырының талазы-биле конкурсту 2009 чылдың август 1-ден ноябрь 1-ге чедир чарлал эрттирер

(моон ыңай — конкурс дээр).

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, Экономика яамызы конкурсту эрттиреринин ашаландырышкынын Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың октябрь 14-те № 607

доктаалы-биле бадылаан «Тыва Республикага 2009-2010 чылдарда инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдеринге күрүне деткимчези» тускай сорулгалыг республика программазының акша-хөреңгизинин күсели-биле ашаландыраары хандыраар.

3. Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарынга, муниципалдыг тургузугларның чагырга черлеринин удуртукчуларынга ажил-чорудулгазын

экономика адырларында чорудуп турар болгаш конкурсу киржир арга-шинеңге бүүдүлгелерни болгаш организацияларның аңаа киржир кылдыр хаара тударың сумелээр.

4. Бо айтышкыны «Тувинская правда», «Шын» солуннарда парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың декабрь 29-та №1104 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында
2010 чылдың март 9 № 60 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын боттандыраар сорулга-биле хүлээткен долу эргезин күсөдир талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарының Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ чери-биле кады ажилдажылганын чурумунун дугайында Дүрүмге Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың декабрь 29-та «Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарының Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ чери-биле кады ажилдажылганын чурумунун дугайында» № 1104 доктаалы-биле бадылаан Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 пунктуну дараазында уткалыг немээр:

«2. Тыва Республиканың күсөкчи эрге-

чагырга органнарының оларның эргезинче кирип турар айтырыгларны дарый шийтпирлээр сорулга-биле, федералдыг органнарже чагаалар, документилер болгаш республиканың социал-экономикалык сай-зыралының айтырыгларын шийтпирлээр-биле холбашкан оон-даа өске материалдар чорударда, Москва хоорайда Тыва Республиканың Бүрүн эргелиг төлээ черинин адресинче айыттыгган материалдарның хоолгаларын катый чорудар.»;

2) 2-6 пункттарны 3-7 пункттарга дүүштүр санаар.

2. Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары бо доктаалды кадрлар составына таныштыраар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

хүнүнге чедир хандыраар;

- Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынче Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдар төлөп бээринин бюджет чарыгдалының дугайында отчетту, ол ышкаш Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының бадылааны майык-хевир езугаар класстар санының дугайында медээлерни дараазында отчеттуг ай санының 8-тин хүнүнге чедир кириер.

6. Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринин болгаш муниципалдыг районнар (хоорай округтарының) чагыргаларының удуртукчулары дараазында отчеттуг ай санының 5-тин хүнүнге чедир педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдар төлөп бээринин бюджет чарыгдалының дугайында отчетту Тыва Республи-

каның Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынче кириер.

7. Бо доктаал 2010 чылдың январь 1-ден эгелеп тургустунуп келген хамаарылгаларга тараттынар.

8. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың январь 17-де «2008-2009 чылдарда Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика ажилдакчыларыга класс удуртукчуларының ажилының күсөлдези дээш шаңналдарны, ону төлөп бээринин хемчээлин, чурумун болгаш негелделерин тургузарының дугайында» № 8 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

9. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

10. Бо доктаалдың күсөлдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдер боттандыраарының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде 2010 чылда педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдарны, оон төлөп бээринин хемчээлин болгаш негелделерин тургузар Чурумну бадылаарының дугайында
2010 чылдың март 9 № 69 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың декабрь 30-де «Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттеринге федералдыг бюджеттен Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне өөредилге албан черлеринин педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш акша шаңналдарын төлөп бээринге 2010 чылда субсидиялар бээринин дугайында» № 1122 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде 2010 чылда педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдарны, оон төлөп бээринин хемчээлин болгаш негелделерин тургузар коштунган Чурумну бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хууракты Тыва Республиканың Чазаның болгаш 2010 чылда федералдыг бюджеттен Тыва Республиканың бюджетинче Өөредилге талазы-биле федералдыг агентилелдин Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде 2010 чылда педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдарны төлөп бээр субсидиялар дугайында Чөп-шээржилгеге ат салыр кылдыр долу эргени бээр.

3. Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынга:

- дараазында отчеттуг кварталдың соонда, квартал санының 15-тин хүнүнге чедир Өөредилге талазы-биле федералдыг агентилелче хоорай болгаш суур черлерде өөредилге албан черлеринде класстарның санының дугайында медээни кирибишаан, Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының бадылааны майык-хевир-биле шаңналдар төлээринге Тыва Республиканың бюджет чарыгдалының дугайында отчетту бээр;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар чагыргаларыга муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика

ажылдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдарны төлөп бээринге субвенциялар хевирлиг кылдыр саң-хөө хөреңгизин үндүрүп бээрин хандыраар.

4. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга:

- Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдар төлөп бээр кезээнде чылдың-на каттышкан бюджеттин тургустунганы-биле чарыгдалдарны өөренип көөр;

- Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдар төлөп бээр муниципалдыг тургузугларга, Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынга, Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызынга дараазында отчеттуг ай санының айның 1-ин хүнүнге чедир субвенция хевирлиг кылдыр саң-хөө хөреңгизин үндүрүп бээр хандыраар.

5. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларның төлээлеттирген органы Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызынга:

- Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдар төлөп бээринге республика бюджетинден субвенция ачызы-биле ай санының сөөлгү отчеттуг үезинин 20-ин хүнүнге чедир Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынче чагыгны кириер;

- Тыва Республиканың ведомстволар адаанда күрүне өөредилге албан черлеринде болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринде педагогика ажилдакчыларыга класс удуртулгазының ажилының күсөлдези дээш шаңналдар төлөп бээр республика бюджетинден субвенция ачызы-биле дараазында отчеттуг ай санының 5-тин

2010 чылда Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының ажил-чорудулгазының мурнады угланышкыннарының дугайында
2010 чылдың март 27 № 96 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың социал-экономикалык стратегиязын 2020 чылдың үезинге чедир боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2010 чылда Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының ажил-чорудулгазының мурнады хөгжүдер угланышкыннарын тодарадыр:

«Бистин чаа школавис» национал өөредилгенин чорудуун боттандыраар;

өөредилге албан черлеринге орус дыл болгаш литература башкылаашкынын сайзырадыр.

2. «Бистин чаа школавис» национал өөредилгенин чорудуун боттандыраар

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың информациялыг технологиялар төвү» күрүне бүүдүлгезин тургузарының дугайында

2010 чылдың март 31 № 109 Кызыл хоорай

2002 чылдың ноябрь 14-те «Күрүне болгаш унитарлыг бүүдүлгелер дугайында» № 161-ФЗ Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың информациялыг технологиялар төвү» күрүне бүүдүлгезин тургузар.

2. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың информациялыг технологиялар төвү» күрүне бүүдүлгезинин сорулгазын Тыва Республикага электронуг чазактын тургустунарынче уланган техниктиг хандырылга талазы-биле дуза кадар болгаш ажил чорудар хемчеглерни ажил-чорудулгазының кол чүүлү кылдыр тодарадыр.

3. «Тыва Республиканың информациялыг технологиялар төвү» Тыва Республиканың күрүне бүүдүлгезинин долу эргелиг тургузукузу Тыва Республиканың Чазаа болур.

4. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың информациялыг технологиялар төвү» күрүне бүүдүлгезинин ажил-чорудул-

болгаш өөредилге албан черлеринге орудул болгаш литература башкылаашкынын сайзырадыр талазы-биле 2010 чылда Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының ажил-чорудулгазының мурнады угланышкыннарын боттандыраар талазы-биле хемчеглерни коштунган планын бадылаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар.

4. Бо доктаалдың күсөлдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Көдээ ажил-агый бүүдүлгезинин кол-кол угланышкыннарының күрүне деткимчезин боттандыраары-биле 2009—2011 чылдарда республика бюджетинден субсидияларны бээринин Чурумун бадылаарының дугайында

2009 чылдың март 18 №100 Кызыл хоорай

Көдээ ажил-агый адырынга барааныг продукция бүүдүреринин хемчээлин улгат-

тыраар болгаш мал продукциязын бүүдүр база республиканың болбаазырадыр

дүрүлгелеринче чедирип турар көдээ жыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин деткири-биле тускайлаттырган субсидияларны ажыктыг ажыглаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Дараазында чүүлдерни бадылаар:
 - хойнун, сонгу чүктүн ивизиниң болгаш олгы малдың ажылын деткиринге, мал одукциязынга (этке, сүтке, дүкке) болш комбикормга Тыва Республиканың республика бюджетинден 2009—2011 чылдарда субсидиялар бээринин Чурумун;
 - үнүш ажил-агыйның чамдык ишти кириштерин деткиринге Тыва Республиканың республика бюджетинден 2009—2011 чылдарда субсидиялар бээринин Чурумун;
 - мал ажылының болгаш үнүш ажылының ишти адырларының күрүнө деткимчезинин

Күрүнө хүлээлгелерин күүседиринин административтиг регламенттерин болгаш күрүнө ачы-дузанын чедиреринин административтиг регламенттерин ажилдап кылырының болгаш бадылаарының Чурумун бадылаарының дугайында
2006 чылдың август 23 №1000 Кызыл хоорай

Күрүнө хүлээлгелерин күүседиринин административтиг регламенттерин болгаш күрүнө ачы-дузанын чедиреринин административтиг регламенттерин ажилдап кылырының болгаш бадылаарының талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың девискээринге боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Күрүнө хүлээлгелерин күүседиринин административтиг регламенттерин болгаш күрүнө ачы-дузанын чедиреринин административтиг регламенттерин ажилдап кылырының болгаш бадылаарының Чурумун

Чылыг энергиязын, изиг болгаш соок сугну, электри энергиязын хереглекчилерге коллективтиг (ниити бажың) хереглел учедунуң приборларының көргүзүлгелеринге дүүштүр бээринче 2009-2011 чылдарда үе-чадалап шилчириинин республиканың адресстиг программазынга өскерилгелер кириеринин дугайында
2010 чылдың март 19 №76 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

2009 чылдың март 2-де Тыва Республиканың Чазааның №68 доктаалы-биле бадылааны чылыг энергиязын, изиг болгаш соок сугну, электри энергиязын хереглекчилерге коллективтиг (ниити бажың) хереглел учедунуң приборларының көргүзүлгелеринге дүүштүр бээринче 2009—2011 чылдарда үе-чадалап шилчириинин республиканың адресстиг программазынга (моон соңгаар—Программа дээр) дараазында өскерилгелерни кириер:

- 1) Программаның паспортунда «Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери» деп чүүлүн дараазында эдилге-биле бижири:

«Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери

- акшаландырышкынның ниити хемчээли 21271,731 муң рубль, ооң иштинде:

- 2009 чылда-7027,041 муң рубль;
- 2010 чылда-8998,390 муң рубль;
- 2011 чылда-5246,3 муң рубль.

Фондунуң акша-хөреңгизинин күсели-биле Программаны акшаландырарының үлүү:

- 2009 чылда-5459,438 муң рубль;
- 2010 чылда-8003,998 муң рубль;
- 2011 чылда-4667,109 муң рубль.

Тыва Республиканың бюджетинин үлүү:

- 2009 чылда-603,105 муң рубль;
- 2010 чылда-269,882 муң рубль;
- 2011 чылда-158,438 муң рубль.

Тус чер бюджеттеринин акша-хөреңгизи:

- 2009 чылда-613,147 муң рубль;
- 2010 чылда-274,460 муң рубль;
- 2011 чылда-158,438 муң рубль.

Хөй квартиралыг бажыңнарда оран-сава ээлеринин акша-хөреңгизи:

Күрүнениң, муниципалитеттин болгаш хуунуң чуртталга фондуларының чуртталга ора-саваларында чурттап турар хамаатыларның чуртталга шөлү болгаш коммунал ачы-дуза

төлөвиринге субсидиялар санаарыга чуртталга оран-саазының шөлүнүн нормативинин болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузанын

өртээниң республика стандарттарының дугайында

2010 чылдың апрель 7 №111 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының чуртталга кодекзинин 159 чүүлүнге дүүштүр болгаш

угланышкыннарының талазы-биле 2009 чылда субсидияларның ставказын;

- субсидиялар бээринге үндезин болур документтеринин даңзызын.

2. Көдээ жыл-агый бүдүрүлгезинин кол-кол угланышкыннарының талазы-биле күрүнө деткимчезин боттандырарыга берген субсидияларның ажыгалының дугайында отчетту Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем ямызы Тыва Республиканың Чазаанга бирги чартык чылды-биле болгаш бүдүн чылды-биле кириер.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаал ону албан-езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук эрткенде, күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

бадылаар (ону кошкан).

2.Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы күрүнө хүлээлгелерин күүседиринин административтиг регламенттерин болгаш күрүнө ачы-дузанын чедиреринин административтиг регламенттерин ажилдап кылырының болгаш бадылаарының талазы-биле методиктиг сүмелерни 2006 чылдың сентябрь 1-ге чедир ажилдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанче кириер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

2009 чылда-351,351 муң рубль;

2010 чылда-450,050 муң рубль;

2011 чылда-262,315 муң рубль.;

2) Программаның 4 кеззең дараазында эдилге-биле бижири:

«Программаны акшаландырарын 21271,731 муң рубльге боттандырар, ооң иштинде:

фондунуң акша-хөреңгизинин күсели-биле-18130,545 муң рубльге;

республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле-1031,425 муң рубльге;

тус чер бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле - 1046,045 муң рубльге;

чуртталга бажыңнарының ээлеринин, өске кооперативтеринин азы хөй квартиралыг бажыңнарда оран-сава ээлеринин акша-хөреңгизинин күсели-биле-1063,716 муң рубль.

Чылыг болгаш электри энергиязын санаар приборлар, изиг болгаш соок суглар санаар приборлар тургузар хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарының даңзызын №1 капсырылгада кириер.

Чылыг болгаш электри энергиязын, изиг болгаш соок сугну санаар коллективтиг приборларны тургузарыга негелдени, оларны садып алырыга болгаш салырыга акша-хөреңгизинин түнүн дөстөр болгаш чылдар аайы-биле хувааштыр үлүгүлөп акшаландырарын №2 капсырылгада кириер.;

3) Программаның 6 кеззеңде:

«1226» деп саннарны «266» деп саннар-биле солугур;

«260» деп саннарны «71» деп саннар-биле солугур;

4) Программаның №1,2 капсырылга-ларын чаа эдилге-биле бижири.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

бадылаттырган чуртталга шөлүн болгаш коммунал ачы-дузанын төлээринге субсидиялар бээринин Чурумунун 22 пунктузунга үндезилеп, чуртталга-коммунал ачы-дузанын төлээрин сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларыга чуртталга-коммунал ачы-дузанын төлээринин дараазында республика стандарттарын тургузар:

а) чуртталга шөлүн болгаш коммунал ачы-дузанын төлээринге субсидияларны санаарыга ажыглаар чуртталга оран-савазының нормативтиг шөлүнүн республика стандартын №1 капсырылга езугаар;

б) күрүнениң, муниципалитеттин болгаш хуу чуртталга фондуларының бүрүн чаагай-жыттыңан чуртталга оран-савазында чурттап турар хамаатыларга 2010 чылда чуртталга шөлүн болгаш коммунал ачы-дузанын төлээринге субсидияларны санаарыга республика стандартын №2 капсырылга езугаар;

в) күрүнениң, муниципалитеттин болгаш хуу чуртталга фондуларының печка одаар чуртталга оран-савазында чурттап турар хамаатыларга 2010 чылда чуртталга шөлүн

болгаш коммунал ачы-дузанын төлээринге субсидияларны санаарыга ажыглаар чуртталга оран-савазының нормативтиг шөлүнүн республика стандартын №3 капсырылга езугаар;

2. Күжүн чидирген деп санаары болза: 2005 чылдың март 22-де Тыва Республиканың Чазааның «Чуртталга шөлүн болгаш коммунал ачы-дузанын төлээринге субсидияларны санаарыга ажыглаар чуртталга оран-савазының нормативтиг шөлүнүн республика стандартының Тыва Республиканың девискээринге хемчээлин бадылаарының дугайында» №360 доктаалын;

2006 чылдың март 11-де Тыва Республиканың Чазааның «Чуртталга-коммунал ажил-агый ачы-дузанын өртээниң стандарттарын Тыва Республикада аңгы-аңгы санныг кижилерлиг өг-бүлелерин өг-бүлениң 1 кежигүнүнге онааштыр санаарының методиказын бадылаарының дугайында» №246 доктаалын.

3. Чуртталга бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дузанын төлөвиринге чуртталга субсидияларын санап турарыга контрольду Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика ямызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге аңгылаваан чер

участоктарын, күрүнө өнчүзүн ажыглааны дээш аренда

төлөвиринин хемчээлин, а ол ышкаш аренда төлөвирин

кириеринин чурумунуң, негелделеринин болгаш хуусааларының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында

2010 чылдың апрель 23 №162 Кызыл хоорай

2001 чылдың октябрь 25-те «Россия Федерациязының Чер кодекзинин күштүг болуп кириеринин дугайында» №137-ФХ Федералдыг хоойлунуң (ооң соондагы өскерилгелери-биле кады) 3 чүүлүнге, 2009 чылдың июль 16-да Россия Федерациязының Чазааның «Күрүнө болгаш муниципалдыг өнчү болуп турар чер участкаларын аренда турда аренда төлөвиринин кол-кол принциптерин тодарадырының дугайында, Россия Федерациязының өнчүзү болуп турар чер дээш аренда төлөвиринин хемчээлин, а ол ышкаш аренда төлөвиринин чурумун, негелделерин болгаш хуусааларын тодарадырының Чурумунуң дугайында» №582 доктаалыга дүүштүр, Тыва Республиканың девискээринде турар аңгылаваан чер участкаларын, күрүнө өнчүзүн эргелеп-башкарының болгаш аайлап сайгарарының ажыктыын бедидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге аңгылаваан чер участкаларын, күрүнө өнчүзүн ажыглааны дээш аренда төлөвиринин хемчээлин, а ол ышкаш аренда төлөвирин кириеринин чурумунуң, негелделеринин болгаш хуусааларының дугайында Дүрүмнү

бадылаар.

2. Муниципалдыг районнарын, хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органның боттарының эрге-хоойлу актыларын бо доктаал-биле бадылаттырган Дүрүмге дүүштүр ажилдап кылырын сүмелээр.

3. Күжүн чидирген деп санаары болза: 2003 чылдың январь 15-те Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың өнчүзү болуп турар чер участкаларын (оларның кезин) дээш аренда төлөвиринин дугайында» №22 доктаалын;

2008 чылдың июль 3-те Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың девискээринде күрүнө өнчүзү кылдыр аңгылаттынмаан чер участкаларын ажыглааны дээш аренда төлөвиринин хемчээлин, чурумун болгаш ону кириеринин негелделерин болгаш хуусааларын тодарадыр чурумунуң дугайында» №419 доктаалын.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күсүлдезинге контрольду Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының ямызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Чылдар болгаш кижилер

МЕНИ ХЕЙ-АЪТ КИИРИП ЧОРААН

2010 чылдың январь 26-да «Эгиннеринден даянчыптар эжим-өөрүм» деп чүүлду Тыва Республиканың Хоочуннар эвилелиниң даргазы Кара-оол Маспык-оол «Шын» солунга бижээн. Ол чүүлдүң маадырлары — бистиң улуг аргадуржулгалыг, ажылынга бердинген, ажы-төлүн бүгү талазы-биле өөредип кижизиткен хамаатыларывыс болур. Олар боттарының салгакчыларын күрүнеге ажыктыг, аңаа төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп кааны биске эгээртинмес, үнелиг үүже деп бодаар мен.

Үстүнде адааным материалда Сүүр-оол Хүргүлекович биле Деспи Санааевна Ондарларга хамаарыштыр демдеглеттинмээн чамдык солун чүүлдерни номчукчуларга таныштырайын.

Сүүр-оол Хүргүлекович-биле 1956 чылдан бээр таныш турган мен. Ол чылдан эгелээш ажылгада, өөредилгеге-даа сүмележир турган бис.

1956 чылдың алды айда Аныяктар хүнүңге тураскааткан хүреш болган. 64 шыырак дээн мөгениң хүрежи Кызылда «Хүреш» стадионга эрткен чүве. Ынчан мен Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунун 3-кү курсчузу мен. Ол хүрешке хүреш салыкчызы болдум.

Көрүкчүлөр хей чыылган. Ол үеде мөгелерниң ат-сывын бижээн саазыннарны (жребийни) мөге салыкчылары сывырып уштуп алыр чүве. Баштайгы салыгда мээң мөгем Сүүр-оол Хүргүлекович болган, ол ынчан аныяк-даа болза, республиканың каш дактыр чемпиону турган. Удурланыкчыларын ол салыг санында чииги-биле октап турган. Сөөлгү салыгда база бо мөгениң адын ушта тыртып алган мен.

Мээң мөгем Сүүр-оол Ондар шүүлген. Аңаа эскерген чүвем ол мөге улустуң саазында бижиттинмээн дүрүмнерин дыка сагыыр кижилер болган. Сүүр-оол Хүргүлекович октаан мөгезин хүндүлээр, олче эки сеткил, ээлдээ-биле көөр чаңчылдыг. «Бо удаа октадып алзыңа-даа, дараазында октап аар сен, мөге кижиниң майыы кадырык чоор» деп чугаалаксаан ышкаш көөр.

Ол, шынап-ла, удурланыкчыларында, көрүкчүлери-даа, мөге салыкчыларында хүндүлээр чораан кижилер. Ол хүреш соонда мээң чанымга кылаштап келгеш, дыка эвилең: «Кайда, чүнү кылып тур сен, дунмам?» — деп айтырган. «Студент кижилер мен, Таңды чурттуг мен» — дээримге: «Көрүжүңден эндевейн тур мен, дунмам, удавас база бир ховар кижилерниң би-

рээзи боор сен» — деп чугаалаан. Улуг мөгениң чылыг-чымчак сөстөрүнүн соонда «чалгыннаны» берген мен.

Техникум мурнунда 2 чыл иштинде көдээге комбайнер-трактористеп ажылдаан кижилер болгай мен. Шынап-ла, дээди эртемнер соонда СЭКП партия обкомунга, партияның район комитетинге бирги секретарьлап, нитизи-биле 50 ажыг чыл иштинде күрүне херээ кылып, чон аразыңа ажылдадым. Ол үениң иштинде Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга үш катап депшиттим. Бир орденниң, хөй медальдарның эдилекчизи болдум. Бо-ла хамык чедиишкин-неримге улуг мөге Сүүр-оол Хүргүлековичиниң чагыы, көрүжү улуг рольду ойнаан, мени ынчан хей-аът кириген.

1984 чылда Улуг-Хем кожуунга районнуң күүсекчи комитетинге ажылдай бергенимде, Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар районнуң спорт комитетиниң даргазы турган. Оң салгакчылары, өөреникчилери республиканың, эвилелдин улуг спортчулары болган. Мында бо улуг кижиниң оларның спортчу тургустунушкунунга үлүг-хуузу, ачызы канчаар-даа аажок улуг.

Шагаан-Арыгга кады чурттап-ажылдап турдусту, бистиң өг-бүлелеривиске картофель тарыыр шөлдү Алдыы-Шынаага кожа бээр турган. Хайыралыг ол черден багай эвес дүжүттү ап турган бис. Ынчалза-даа Сүүр-оол Хүргүлековичиниң картофели улуг-улуг, даңгаар чаңгыс аай болур, а бистиң колдуу база-ла ындыг, ынчалза-даа оң дүжүдүңге арай-ла четпес. «Чүге ындыгыл, Сүүр-оол Хүргүлекович?» — деп бир катап айтырымга: «Картофель тарыырының бүгү технологиязын сагып турар бис, оң кадында черден эки дүжүттү дилеп, аңаа сөгүрүп каар болза эки» — деп харыылаан.

Дараазында чылын, шынап-ла, ол чагыгны күсөдип тургаш, картофельди тарып каарымга, дүжүдү

эки болган.

Чоокта чаа төп телеканалдарның бирээзинге суг дугайында дамчыдылган болган. Аңаа мындыг шенелдени көргүстү: үш стаканга суг куткаш, бирээзинге эки күзээшкин кылгаш, тараа кирип каап каан, ийгизинге ындыг-ла кончук күзээшкин кылбайн, тарааны кирип каап каан, а үшкүзүңге чүү-даа күзевээн. Түннелинде чүү болган дээрге, бирги стаканга тараа эки үнген, ийгизинге база үнген, ынчалза-даа биргизинге черле четпес болган, а үш дугаар стаканга чүү-даа үнмээн. Эки күзээшкин деп чүве ол-дур. Шак ындыг эки күзээшкин Сүүр-оол Хүргүлековичи-де бар болганын амыдыралдан көрдүм.

Деспи Санааевна башкы, партия ажылдакчызы кижилер болгай. 1985 чылда оң-биле Хайыракан сүт-бараан фермазынга шилчип чоруур Кызыл тук тыпсыры-биле чеде бердивис. Ол байырлыг езулал мурнунда саанчыларның ажыл-ижи, чуртталгазы болгаш ажылчын байдалы-биле таныжары чаңчыл турган.

Бир аныяк саанчының инээ эвээш сүт бээр деп мындыг. Деспи Санааевна тургаш: «Бо инектиң мойнун, хокпалдайын массаптап, дырбап берем» — деп диледи. Ону кылырымга инек таалап, дораан эдиге берген. «Инекке чымчак, чо-ваачал сеткилдиг болур, ынчан мал бодунуң сүдүн бээр» — деп чугаалаан кижилер. Деспи Санааевна мал азыраарының бөдүүн аргаларын чамдык тускай эртемниглерден эки билер чораан.

Сүүр-оол Хүргүлекович биле Деспи Санааевна Ондарлар чүгле башкы, партия болгаш спорт ажылдакчылары эвес, а көдээ ажыл-агыйның чажыттарын база эки билер кижилер болган. Олар ола хамык чажыттарны өгбелеринден, тускай эртемниглерден база хөй санныг тускай номнардан номчуп, өөренип ал чораан.

Мен, бодум хуумда, бо улуг өг-бүлениң болгаш өске-даа чамдык улустарның бөдүүн, ынчалза-даа чараш, ажыктыг болгаш үрө-түн-нелдиг чажыттарын чыып, келир салгалга арттырар күзөлдиг мен. Амдызында чаңгыс бо кайгамчык өг-бүлө-биле кызыгаарланып кааин...

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

ЧОГААДЫКЧЫ
СОЛУГАЛАРЛЫГ

1991 чылда өг-бүлө ассоциациязы организастаттын тургустунган. Ону үндезилеп тургускан кижилер — психолог эртемнериниң доктору, башкы Наталья Оюн. Ол ассоциацияның кол сорулгазы ынчангы ол берге үеде чединмес, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, назылап кырааннарга аш-чем аймаа-биле дузаны чедирери турган. Ол үениң шыдалдыг сайгарлыкчылары деткимчени көргүзүп, ажыкты ажылдарны кылганын демдегледип болур.

Удатпаанда ол-ла ассоциацияга «60 хардан өрү назылыглар» деп клуб ажыттынган. Оң удуртукчузунга төөгү башкызы Көк-кыс Оюновна Донгак ажылдай берген. Бүгү Россияга ындыг клубтарның ажыттынып турганы ол клубтун ажылынга салдарны чедирген чадас. К.Донгак — дыка тывынгыр, сагынгыр кижилер. Ажыл дээнде шудургу болгаш олут олурбас, өг-бүлезиниң шынчы чөлөңгичи, кижилерниң салым-чолу, келир үези, амыдырыл-чуртталгазы дээш бурунгаар көрүштүг. Ол боду — кежээ, олут-чыдын чок, салган сорулгазын ыяап чедип алыр дээш уйгу-дыжын харамнанмас удуртукчу, Кызыл хоорайда билдингир кижилерниң бирээзи, ийи уругнун авазы боорда, клубтун үндезилек-

чилериниң бирээзи. Клуб бодуну арга-дуржулгазын өске черлерни ажылдары-биле солчуп, Моолду аймактарыңа, хоорайларыңа дээш, барбаан-четпээн чери чодеп болур.

Ол-ла ассоциацияга «Тыва эк турачылар» клубун Товуу Ою Силберович элээн каш чылдар арга-мергежилин харамнанмай, бараан бооп ажылдааны солун Тиилелгениң 65 чылынга тураа кааткан хемчеглерни бо чылы аңгы-аңгы организацияларга эртирген. Бо клубтарның кежигүнери чаа-чаа сорулгаларынче бурунгаар чүткүлдүг, ам-даа чаа-чаа чогаадыкчы ажылдарны чорудурунга белен.

Анзатмаа МОНГУШ
хоочун башкы

АЖЫЛГЫР УГБАВЫС

1945 чылда, Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чон кал чыл манааны тиилелгени чаалап алган чылда, чуртта нит амыдырал кончук берге турар шагда, Бай-Тайганы Шивилинде Салчак Таргынның өг-бүлезинге келир чаага үени оштаан дег, ийи дугаар кыс уруг төрүттүнген.

Таргыннар төрөл-аймак шаг-төөгүдөн бээр эрес-шудургу ажылчы, хөй мал-маганы-биле кожаларыңа билдингир чораан. Оларның аалындан улуг-бичии улус үзүлбес. Кожаларыңа хүндүткелдиг улус болган. Сарлык малының сүдүн саап ижип, эдин чип, амыр-тайбың чурттап чорааннар.

Ада-иези чылдың бир кайгамчык чараш үезинде — күзүн төрүттүнген уруун Сентябрь деп адап алганнар.

Оон бээр он-он чылдар эрте берген. Тээли суурга адак-бышкаа чиик, амдангы-чаагай янзы-бүрү изиг чемнер кылырының, блинчиктер, пирожкилер быжыраарының езулуг мастери кырган-аваны чурттап чыгар хунуң чыгыы көрүп турар. Сентябрь Салчаковна бүгү назынында, үжен дөрт чыл иштинде, Тээлиниң төп столоваясында үзүк-соксаал чок ажылдап чоруур. Үр чылдарда үрө-түннелдиг ажылы дээш аңаа Россияның, Тываның янзы-бүрү шаңналдарын чаңгыс эвес удаа тывыскаан.

Сентябрь кара чажындан-на ада-иезиниң улуг дузалакчызы кылдыр өзүп келген. Мал-маган саап турда амыр-ла. Аныяк чылдарында чаа тургустунган колхозка мурнакчы саанчы ажылы дээш Москва баар халас путевка-биле шаңнаткан.

Ынчан чаа-ла он беш харлыг көдээ уругга Москва кончук улуг болгаш чараш хоорай кылдыр көзүлген. Кудумчуларда маңашкан машина-балгаттың арбынын, тудуг-суурнуң сайзырап турарын база улуг, биче өөредилге черлерин хөйүн магадап, келир үеде чонумнун салым-чолу амыдыралдың мындыг депшилгези-биле холбашкан болур-дур деп ынчан бодаан. Акызы Октябрь Салчакович Таргын Бай-Тайга кожуунун «Бай-Тал», «Кара-Хөл» совхозтарына директорлап, Тээли суурга чагыргага база өске-даа удуртур-баштаар органнарда үр чылдарда

үрө-түннелдиг ажылдааш, хүндүл дыштанылгаже үнген.

База бир кады төрээни Борис Салчакович Таргын Чаа-Хем кожуунун Ак-Туруг ортумаа шк-лазының директору бооп ажылдап чоруур. Владимир Таргын — Кызыл кожуунун Каа-Хем суур чурттап чыгызы.

Оларның авазы Хомустаар Хомушевна Таргын уран чүүлге дыка ынак, бодунуң хомуска чараа оюну-биле улусту кайгадай чораан. Оглу Владимир шүлүк биир, баянга ойнаар. Байлак эмчи сестразы, а Чечек уруу Тээли суурда школада орус дашкызы.

Сентябрь Салчаковна өөнүн эзи Сагаан-оол Сандыков Хертек Бай-Тайга кожуунун Кар Хөл суму чурттуг чораан кижилер. Эркен чүс чылдың 60-70 чылдарың школаның ажыл-агый эргелекчизинге ажылдап турган. Ол конч аныяанда «бурганнай берген».

Холунда өскүс-чавыс беш ажы төлдүг арткан Сентябрь Салчаковнага берге болган. Ынчалза-даа уруг-дарыын аштатпайн, түрөтпө өстүрүп каан. Оларны төлөпт кижилер кылдыр кижизидип ал дээш олут орбайн, чыдын чытпаа ажылдап келген.

Сентябрь Салчаковнаның өг-бүлөзи-кожуунда хөй мал-маганы өг-бүлелерниң бирээзи. Амдыралга черле дыка кызымак улус Сентябрь угбайның кады төрээнери бо угбазын кезээде утпасактып, авазы дег оозун үнелээлдер. Шынап-даа болза, оларны этем-билиг чедирип, өглөп-башт чораан кижилер бо-ла болгай. Ынча гаш оң бажыңы хамык-ла чок кижилериниң өртээли апарган. И дунмазы Илич биле Илья «Бай-Тал» совхозтун сарлыын кадар ада-өгбөзиниң чуртун элөп чоруу

Аясмаа ӨПЕ

Кемерово хоорайның күрүниң культура болгаш уран чүүл академиязының студентизи.

БУЛУҢ-ТЕРЕК ШКОЛАЗЫНГА

Бир-ле күзүн хөй кадарып чорааш өгө кирип кээримге, бистиң беш дугаар арбаннның даргазы Ногаан-Шыырап акый шайлап олур. Ону улус ынчаар адаар чүве.

Та шын, та мөге ады, эки билбес мен. Эрте бергеш мендилештим. Шайлап эгелеп олурумда даргам орташ: «Чаа шайлап ал, хөй дөгөрер бис» — диди. Ол чүү дээрл бо дарганың деп бодап, элдепсинип олурумда: «Кызыл-Даг сумузунуң Булуң-Теректе школа ажыттынган, аңаа барып өөренир сен» — деп. Ийе-даа, чок-даа диведим. Иштимде ындазында амыраарым-даа аажок, өгден үнүп келгеш, өөрээнимден буттарым черге дээр-дегбес халып тур мен. Бичии болганда даргам өгден үнүп келгеш: «Ийи-үш хонуктан эртпейн, школага чеде бээр сен, улузун сени чедирип каар» — дидир. Ол хүнден эгелээш, көксү-хөрээм ишти өөрүшкү долган. Даай-авам ындыгмындыг ажыл кыл деп айбылаарга, кежээм дендей берген, шошкуй аарак халып тур мен. Мээң школага чиир күш-хүнезинимни, тараа хооруп соктап, арбай далганы-биле өрөмөни холуп белеткепкен, шуглак-дөжээм база белен.

Ийи хонганда даай-авам мени аътка ушкарып алгаш, школага чедирип кагды. Ол дээрге 1935 чылдың күзүнү чүве. Школаның башкызы Самбуу дээр узун, кара эр кижиге мени хүлээди берди.

Школавыс ийи өрээлдиг бажың: бичии өрээлинге удуур, улуунга өөренир. Өөренир черивистен дөртөн базым хире черде ыяш өг бар. Бистиң чемненер черивис ол, ында стол-сандай-даа чок, шала кырынга калбартыр олургулалар бис. Чем кылыр киживис улгады берген Карбы дээр акый чүве.

Школаның өөреникчилериниң хар-назыны аңгы-аңгы. Мырыңай өгленир-баштаныр чеде берген акыйлар, угбайлар-даа бар.

Ынчан Ак-Дуруг сумузунга школа чок турган, ынчангаш Булуң-Терекке барып өөренип турган бис. Ак-Дуруг оолдарындан үш эжишки бар бис. Удуур орун-дөжээвис кожа, өөренир столуус чаңгыс, кажан-даа черле чарылбас турдус. Ийи эжимниң ады: Дыртыл биле Таңгытпай, а мени Суваң-оол дээр. Таңгытпай эживис ам чок, «өске оранче чоруй барган». Дыртыл эжимни Тимофей Дыртыл дээр апарган чорду, Кызыл хоорайда чурттап чоруур сурагылыг. Ужуражып чугаалажыр дээш адресин билбес мен. Мээң бо чагаамны номчуур боор деп идегээш, бижип олур мен.

Булуң-Терек школазы ынчан чүгле ийи класстыг турган, ону дооскаш, Чадаанага үшкү классты доозар турду. Ынчангаш 1937 чылдың Булуң-Терек школазының ийи дугаар класзының доозукчузу мен.

Николай СУВАҢ-ООЛ.

Эрзин суур.

МОСКВАНЫҢ МӨГЕЙИГ ДААНДА ДЕЛГЕЛГЕ

Москвада
Ада-чурттуң
Улуг дайыны-

ың Төп музейинде ажиттыңан «Тыва Арат республика – шупту чүүлү фронтуга!» деп делгелгени эрттирген музейниң ажилдакчылары-биле парлалга конференциясы май 20-ниң үнүнде ТР-ниң Национал музейинге болуп ркен. Конференцияның кол сорулгазы – ук елгелгениң бедик деңгелге эрткенниниң соонда үзей ажилдакчыларының чоруткан улуг ажы-ын хөй-ниитиниң кичээнге чедирери.

Делгелге ниитизи-биле вадрат метр хире черде тинген, аңаа 110 сандериг-херексел чүүл-и болгаш 332 документ рнаттарын делгезен. Ол кваның Ада-чурттуң дайынының Төп музе-е бо чылдың төнчүзүңгө р турар. Делгелгеде убликаның Төп архи-е шыгжаттынып турар ументилер база сал-ан. Оларны төп музей-хандырып бергени залга онук иштинде дерип кел-Дерилге Республиканың ааның 600 муң рубль үг материалдыг детким-иниң, Чазак Даргазы, Кара-оолдун Тываже

чалааны федералдыг «Рос-сия» телеканалының сура-лыг журнализи Сергей Бри-левтуң ачызында болуп эрт-кенин ТР-ниң Национал музейиниң директору В.С. Чигжит дыңнаткан. Моон мурнунда МИЧ-ке делгел-гениң дугайында медээлер ук хемчегниң чүгле чаңгыс талазын – байырлыг кезээн чырыдып турганы шын, ынчалза-даа ол байыр-лалдың артында кижилерниң улуг күш-ажылы турарын утпас болза эки дээрзин ол демдеглээн.

Делгелгени Москвага де-риринге музейниң 6 ажил-дакчызы киришкен: 2 чурук-чу, төөгү талазы-биле 2 спе-

циализи болгаш экскурсия эрттирип чорудар 2 ажил-дакчы. Олар Тывадан ийи неделя бурунгаар 350 ажыг кг үнелиг чүгү-биле кады Москвага самолет-биле чет-кеннер. Аңаа ниитизи-биле 10 ажыг хонук чурттаан.

Делгелгениң кол чогаа-дыкчы-тургузукчузу О.О. Монгуш ажылды үезинде төндүрер дээш кайы хире кызып ажилдап турганын чыылганнарга тодаргайы-биле чугаалап берген. Ук делгелгениң кол утказы чүгле дайын темазын чыры-дары эвес, а тыва эки тура-чылар дээрже кымнарыл ол деп чүвени, ынчангы Тыва Арат Республиканың бай-далын, тыва кижиниң амы-дырал-чуртталгазын чедин-гир кылдыр көргүзери. Дел-гелге деерири-биле эккел-ген турган чүүлдериниң шуп-тузу көрдүнгөн залга сын-майн барганын ол улуг ха-раадал-биле чугаалаан. Ынчалза-даа оларның дүн-хүн чок ажилдап турганы хилис барбаан. Делгелге музейниң көрүкчүлериниң

сонуургалын бүрүнү-биле чаалап алган. Ол ышкаш Төп музейниң ажилдакчылары Тывадан келген коллега-ларының мергежилдин онзалап демдеглээнин О.О. Монгуш чоргаарал-биле чугаалап турар.

Делгелге Тываның Ада-чурттуң Улуг дайынынга киригени үлүүнү дугайында чүгле Россия эвес, а бүдүн делегей деңгелге көргүс-кен. Ынчангаш Улуг Ти-лелгениң 70 чыл оюнда ша-ла мындыг эки шынарлыг делгелгени тургузарын му-зейниң ажилдакчылары амдан эгелеп планнап турар. Ол бо делгелге көөрде улуг болгаш экспонат тала-зы-биле бай боор дээрзинге олар идегеп турар. Ук со-рулганы чедип алырда бистиң эки турачы чаңгыс чер-чурттуглары-выстың чоок кижилери, төрелдери-биле быжыг харылзааны тудуп, шинчилел ажилдарын чорудары чугула. Ынчангаш ындыгларны музейге кээп, оларда тыва эки турачы-ларның дугайында бүгү-ле

Аңчыларның фронтуга белээ – бөрцлер кештери.

(Дерилгеде салдыгган чуруктарның бирээзи).

бар бадыткалдарны, херечи-лерни музейниң шыгжамы-рынга кезээ мөңгөде арт-

тырары-биле манап, дилеп турар.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

ДАЙЫН ЧЫЛДАРЫНДА – МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЫЛАР

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюн демдегледип эрттирдвис. Чоннуң аажок улуг когарал үндүрүп тургаш чедип алган Тиилелгезиниң оюн ынчаар демдеглээри черле чөп деп санаар мен.

Ол хүннү демдегледип эрттирген болзувусса, чуртту болгаш ну фашистерниң дарлалынга рбес дээш мурнуку одуругга жуп турганнарның дугайын ам-бижири, аныяк-өскөннерге та-штырар болза, үези эрткен деп ериал турбас боор деп бодаар. Юбилей чүгле май ай-биле кы-аарлаттынмас, ол бүдүн чыл-дургузунда болур деп, улус аалажыр. Тыва Республиканың ааның Даргазы Шолбан Кара-л хоочуннар дугайында сагыш тыышкын чүгле байырлал эртке-биле кызыгаарланмас, ол ажил-уламчылаары чугула деп турга-н солуннардан номчудум. Ол эрге Ада-чурттуң Улуг дайыны-ң дугайында чүүлдерни парлаа-н база уламчылаар дээни ол деп лдим. Ынчангаш номчукчуларга эң ырак-узак, кадыр-берт булу-м Мөңгүн-Тайганың чамдык иш-лери фронтуга дузалаар дээш ндыг ажил-херек бүдүрүп тур-тын таныштырар бодалдыг мен.

Шаандан бээр Мөңгүн-Тай-ның чону боттарының азыраан ылын малдап чурттап чорааннар. Ыйын чылдарында база-ла мал-ган азыраан арааттар кол өзек юп турган. Каргы хемниң унунда ксуннуг-Арыг деп черге Кызыл еригге дузалаарының төвү тур-н. Аңаа «Бүгү чүвени-фронтуга» деп кыйгырыгны аскан, «Кы-ыл кош» деп сөстөрни сиилбип кжээн. Ол үеде тылга база ажил-ы бачымныг турганын улуг назы-ыглар ам-даа утпаан.

Фронтуга белек чыыр тускай өлүктү кожуун чагыргазы тургус-ан. Оларның удуртукчузунга депкейлиг арааттарның бирээзи, ожуунда ат-сураглыг Хойлукай оскаарович Салчак томуйлаткан. Ол дээрже мээң ачам-дыр. Ынчан

ол 43 харлыг турган. Нам кежигүнү чораан. Бо харысалгалыг ажил-ды нам үүрү меңээ даандырган дээш ак сеткилди-биле күүседип турган.

Чүгле ол эвес, ачам моол, делег дылдар билер, латин бижикти ном-чуур, аадаңында ак саазыннар, ка-рандаш, балааш үргүлчү чоруур, өргүүдел бижирин дилеп келген улуска чажам дивес кижжи чораан. Солун-сеткүүлдер чандыр көрбес, шуптузун бирден бир чок номчуур. Оң идепкейлиин барымдаалааш, сумунун даргалары дайын чылда-рында фронтуга белек чыырының ужур-дузаның дугайында тайыл-быр ажилын чорудар кылдыр ону аалдарже база чорудуп турган. Ачам ол даалганы күүседип, ак аьдын мунупкаш, эртен үнер, ке-жээ кээр, чамдыкта ийи-үш хондур-даа келбейн баар турган. Оң по-литиктиг ужур-дузалыг чугаазын мөңгүн-тайгажылар дыңнап, шы-нап-ла, фронтуга дузалаарының улуг уткалыын билип, боттарында чүү-ле бар болдур, төпке эккеп турганнар. Ачамны улус чөптүг ки-жи дээр. Ол-ла тайылбыр ажылы, белек чыып, өг-бүлө бүрүзүн эр-гип, кезип чорааш, эт-сеп, мал-ма-ган чок, ядыы кижилерни белек бээрлерниң даңзызынга кирибес чораан джир. «Боттары хөй ажы-төлү-биле чадажып орган улусту канчаар боор» – деп, ол чугаа-лаар.

Кажан немец-фашистиг эже-лекчилер тиелтиргенде, бүгү ко-жуунун чонунга, ылаңгыя ачамга дыка улуг өөрүшкү болган. Хойлу-кай тиеллени чоокшуладыр дээш бодунун холу-биле кылган ажы-лының халас барбаанынга сеткили дыка ханган. Оң соонда школага ажил-агы эргелекчилеп, шүүгү черинге ажилдап чораан, Мөңгүн-

Тайганың чону ону утпааннар.

Мээң акым Салчак Бавуу (Сал-чак Хойлукайның «олу») тыва эки турачыларның аразынга кирип, фронтуга чораан. Ол өскө бүгү эш-өөрү-биле кады дайынчы орук-тарны эрткеш, ол чуртунга амыр-менди чанып келген. Улус ажил-агының аңгы-аңгы адырларынга ажилдап чорааш, халаптыг аарыг-дан барган.

Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун «Саны-Мөге» деп шүлүглелиниң маадыры Саны-Шири дугайын маңаа чугаа-лавас аргам чок. Бо база хуу ажилдыг арааттарның бирээзи чо-раан. Тайбың-даа чылдарда, дайын үезинде-даа хөй мал-маган азырап, кожуунун экономиказынга улуг салышкынны киригени дээш Күш-ажыл орден-биле шаңнаткан. Ол ТАР-ның Биче Хурал президиуму-нун өмүнээзинден Москвага хурал-га кирип, фронтуга дайылдажып турган шериглерге белек чедирген кижилерниң бирээзи фронтучулар-биле ужуражып турган.

Оон чанып келгеш, Саны-Шири фронтуге дыка хөй сарлыын, хоюн, чылгы малын, алгы-кежин, дүгүн, чыып алган акшазын чорут-кан. Чүгле ол эвес, школага, эмнел-геге, суму чагыргазында дуза кыл-дыр бир-бир аьдын база халаска берген.

Идепкейлиг күш-ажылы дээш Саны-Шири Тыва Арат Республи-каның Биче Хуралының президи-умунун Хүндүлел бижии-биле шаң-наткан.

Мээң акым болур Андрей Хой-лукаевич Доктугу база тылдың идепкейлиг ажилчыларының би-рээзи чораан. Ол 1942 чылда 21 харлыг аныяк эр тургаш, фронтуге чоруур арга дилеп, шериг албан-хүлээлге эрттирер мен деп шериг комиссариатынга барган. Кадык-шылы-даа эки, номчуп-бижип база билер, өде-чара оол болган. Ын-чалза-даа ону шеригже албаан, чүге дээрже дурт-сыны чолдак бол-

ган, 1 метр 50 см. «Ындыг кижжи канчап узун боо тудар сен, граната октаарыңа чаныңга кээп дүжер болгай»-деп чылдагаан-биле ойталааш, «мага-бодун кадык-шыырак кижжи-дир сен, сээң дузаң улуг»-дээш, Тере-Хөл кожуунун Чыргалаңдыда Эми алдын уургайынче алдын казып тывар ажилга баарын саналдаан. Доктугу аңаа чөпшээр-решкен.

Ол Чыргалаңдыга келгеш, баш-тайгы үеде бергедеп турган. Ал-дын казып тывар ажил деп чүве-ниң сураан безин дыңнаваан ки-жиге нарын болбайн канчаар. Ын-чалза-даа аңаа аайлашкан, Мөңгүн-Тайга чурттуг Кара-Сал Мыңмыр деп эр ону мурнай чедип келген, ында ажилдап турар болган. Оон хамык чүвени айтыртып ап тургаш, чаа ажилга ынчаар ижижкен.

Доктугу черле багай диртип көрбээн, бердинген даалганы үе-зинде күүседип турган. Оң кызы-маан көргөн өөрү «азаның бичиизи кончуг» деп чаптаар турганнар. Черле ажилгы кижжи ындыг: аныянда-ла ат-алдарны чедип алып. Доктугу уургайың удуртул-газындан макталдарны, оон чоорту шаңналдарны ап турар аларган. Дайынның кадыг-берге чылдарын-да алдын тывыжы чугула адыр турган, аңаа чүгле эң шыдамык болгаш ажилгы кижилерни тудуп турган. Черни казып тургаш, оң дүвүнден алдын аймаан тывар, оң соонда хемге барып оларны кара довураандан арыдыр чуур, док-таамал сугга турар, берге ажил. Чамдык улус аарааш, шыдашпас, чоруптар. Доктугу-даа, Мыңмыр-даа шыдамыктарының санынга кирип, планыг онаалдарын эки күүседип келгеннер.

Эми алдын уургайыңга ажил-дап тургаш, нам Төп хорааның чин-гине секретары Салчак Тока-биле база ужурашкан. Хурал соонда ол дарга бөлүк орган ажилчын оол-дарның чанынга кылаштап кээп, олар-биле баштактанчып, элээн

хөөрешкен. Оон Тока дарга: «Ыр-лап көрүңерем» – дээрже Доктугу: «Боттары-выстың чогааткан ыры-выс-тыр» – дээш, бадырган-на:

Кадыг идик хорамчазы
Кара малгаш Чыргалаңды.
Чычыы, торгу хорамчазы
Чыраалыг-ла Чыргалаңды.

Ону ырлап доозуптарга, уур-гайың ажилчыларны ажилдың аарын, алдын чуурда кезээде суг-га турарын, оң уламындан идик аймаа черле артпас дээрзин дар-гага, диленир хире кандыг-даа бо-дал чокка, аңаа чугаалааннар. Оң соонда бир ай хире үе эрткенде, демги дарга оларже кирза са-пыктар чорудупкан. «Кончуг чүве утпас, улус дээш сагыш салып чо-руур дарга ол» – деп, Доктугу чугаалап чораан.

Доктугу аңаа 1946 чылга, ал-дын тывыжы адакталып, бүдүрүлге хагдынар чедер бергиге чедир ажилдаан. Хөй-ле хүндүлел би-жиктерлиг чанып келген. Андрей деп орус атты оон тып алган, Док-тугу фамилиязы апарган. Мыңмыр база «куруг» келбээн, Михаил Мыңмыр джир болган. Доктугу оң соонда амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Мөңгүн-Тайга-зынга чурттап, кандыг-даа ажилды чажам дивейн кылып, ажы-төлүн өстүрүп келген.

Дайын чылдарында фронтуга дузалаар херекке үлүүн кириш-тирбээн арааттар Мөңгүн-Тайгада барык чок. Боттарының хире-шаа-биле мал-маганын, алгы-кежин, ак-ша-төгериин берип турган ишчилер Салчак Өрнүгүнү, Салчак Бырыш-какты, Нордат Хертекти, Хорлуу Иргитти, Донгак Чыңдын-оолду дээш, өскелерни-даа он-ону-биле адап болур. Оларның кылган чаа-гай үүлезин, улуг тиеллелге кири-ген салышкынны ажы-төлдери, оларның салгалдары утпайн чо-руурлар.

Тас-Уруг ДОСКААР,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Бичии чаштар кадык болгаш аас-кежиктиг өзер кылдыр чүнү канчалза экил?

деп айтырыгны боттарывыска салып көрээлиңер. Чүгле айтырыгны салып эвес, аңаа харыны дилеп тып, ук сорулганы чедип алыры биле болдунар-ла хемчеглерни ап чоруулунар. Ынчан аас-кежиктиг болгаш кадык, чараш уругларның саны немежи-даа бээр чадавас.

Бо удаада ук айтырыгга чаштарга, оларның кадынга дорт хамаарылгалыг кижилер — эң-не буянның мергежилдин төлээлери — эмчилер, эмчилер боорда, бүгү назынын бистиң чаштарывыстың кадыкшылын кадагалаарына тураскааткан кайгамчык буянның эмчилер хары бээрин оралдажыр-дыр.

Александра Норбуевна Куулар, акушер-гинеколог, Тыва Республиканың Улустуң эмчизи.

— Кадык камгалал адырында 44 чыл ажылдап турар мен. Бо үе дургузунда республикага төрүттүнген чаштарның дөрттүн бир кезинин чырык чер кырынга бодарап төрүттүнеринге киржилгелиг мен деп хөөрем чокка чугаалап болур мен. Ол шуптузу мээң уругларым болур.

Хөй чылдар дургузунда ажилдаан дуржулгамга даянып, бо хүн бистиң үевисте чаштар кадык төрүттүнүп, кадык өзүп турган деп бадыткап болур мен. Бистиң республикавыста чылдан чылче дыка хөй чаштар төрүттүнүп турар, ынчалза-даа аарыг, кадык кошкак уругларның санының база немежил олураы харааданчыг.

Амгы үеде чаа төрүттүнген чаштың кадыгына хора чедирип турар халдавырлыг аарыглар дыка нептереңгей апарган. Ол аарыгларны тодарадыры нарын, а эмнээри оон-даа артык.

Аарыг уруг — чүгле ада-иези, чоок улузунга эвес, а ол чаштың кадыкшылы, амы-тыны дээш харысалга чүктөп чоруур эмчилерге база улуг качыгдал. Ынчангаш бистиң бичии чаштарывыс кадык болзун дизе (а кадыкшыл чокта аас-кежи болдунмас болгай), келир үедеги авалар, ачалар чаштарның төрүттүнерин планнаар болза эки: баш бурунгаар эмчи шинчилгезин эртип, бар аарыгларын үзе эмнедир. Чүгле кыс улус эвес, а эр кижини база шак ындыг шинчилге, эмнээшкинни эртер болза эки. Чүге дизе, эр улус аарыгларның нептередикчилери, бүдүү эдилекчилери болгулаар. Ынчангаш ачазы эмнемес болза, авазы-даа, чаш төл-даа кадык болуру чигинчиг алаар.

Лидия Ивановна Волкова, педиатр, Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы.

— Республиканың бичии уруглар эмнелгезинде 43,5 чыл ажылдап турар мен. Бо эмнелгеге 50 орун, чүгле чаңгыс салбыр турда ажылдап эгелзэн мен. Бо хүнде мында 270 орун, 5 салбыр база консультация-диагностика поликлиниказы бар.

Тывага ажылдап келген чылдарымда бистиң кадык камгалалывыс дыка сайзыраан. Эмчи шинчилгезиниң шынары, сан-түнү көвү-

дзэн, эмчи кадрлар чүгле сан талазы-биле эвес, а шынар талазы-биле база өзүп турар. Оон ачызында чаштарның өлүп хораары чоорту эвээжеп, россияжи деңнелге чоокшулап келген: бис чаш бүрүзүнүң кадыкшылын, амы-тынын камгалаары-биле байгы күжүвүс өргүп чоруур бис. Ынчалза-даа сөөлгү үеде чаа төрүттүнген чаштарның кадыгының байдалы кошкак турары дүвүренчиг. Шаанда төрүттүнүп турган чаштар амгы үеде төрүттүнүп турар чаштарга деңнээрге, кадыкшылы быжыг турган. Байдалдың мынчаар баксырай бээринге социал-экономиктиг барымдаалар салдар чедиргени чадавас.

Бистиң чаштарывыс аарывайн, кадык, чараш, аас-кежиктиг өзер кылдыр чүнү кылза экил?

Бир дугаарында, өг-бүлө-биле ажылды эгелээр болза эки деп санаар мен. Өг-бүлениң культуразын, социал деңнелин, санитар-гигиеналыг чоруун бедидип, оларга хөй билиг бээр талазы-биле ажылды чорудар, чаштарны шың ажаап-карактаар, чемгерер, эмнээр, баш бурунгаар кадыкшылын кадагалаар кылдыр өөредир чугула. Шак бо ажылды чорударына чүгле эмчилер эвес, өске-даа адырларның киржилгези херек. Оон аңгыда кадык камгалалының бирги эмчи дузазы чедирер чадазының ажылының шынарын экижидер, азы участок эмчилериниң ажылын, профилактика ажылын шапкынчыдар.

Ийде, республикадан дашкаар эмнелгелерде чаштарга чедиртинип турар бедик технологиялыг эмчи дузазының хемчээлин улгаттырар болза эки. Чаштар оларга чугула херек эмчи дузазын манап, «Алдын үени» эрттирип турбас болза, эки-ле ийик.

Лидия Монгушова Кок-оол, акушер-гинеколог, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи.

— Кадык камгалалында барык чартык чүс чыл ажылдап турар мен (июнь 15-те 49 чыл). 17 чыл кожуунга ажылдааш, 12 чыл Кадык камгалал яамызынга ажылдап, бо хүн-нерге чедир Перинаталдыг төпте ажылдап турар мен.

Салдынган айтырыгга кандыг хары берип болурул?

Чаштар кадык, чараш, аас-кежиктиг өзер кылдыр өг-бүлө долучетче, кадык болгаш аас-кежиктиг болуру күзенчиг. Оон ыңай чаш төлдүн төрүттүнерин планнаар, азы

саң-хөө айтырыгларын шийтпир-леп, чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп алыр. Чүгле ынчан чаш уругга аас-кежиктиг, чедимчелиг, кадык амыдыралды тургузуп болур.

Шаандагы херээжен чон, амгы үенинге бодарга, мага-боду кадык-шыырак турган. Бо үеде халдавырлыг аарыглардан, ылаңгыя шээр аарыглардан хөйү-биле аарып турар. Ук аарыглар колдуунда херээжен кижини саатталы берген соонда илереп, көстүп келир болгаш чаш кижиниң мага-боду, кадыкшылына дыка улуг хораны чедирер. Ава болур деп барган херээжен кижини шың чемненер, санитарлыг культураны сагыыр, сагыш-сеткили чиик, чазык, оожумтайбың болур ужурлуг. Чаш төл чүгле ада-иезинге эвес, а өске-даа чоок улузунга күзенчиг болур болза эки.

Екатерина Кыргысевна Норбу, акушер-гинеколог, Тыва Республиканың Улустуң эмчизи.

— Мен 45 чыл ажылдап тур мен. Ажылымны Улуг-Хем кожуундан эгелзэн мен. Ийе, бистиң үежилеривистиң кадыкы быжыг турганы шың. Антибиотиктер, күштүг эмнер салдары билбес болгаш ындыг чадавас. Аарыг уруглар база эвээш турган. Бир болза, ол үелерде шинчилге, диагностиканың деңнели шоолуг эвес турганы чадавас. Ынчан бо үеде илередип турар аарыгларның көвей кезин тодарадып шыдавас турган болгай. Ынчалза-даа...

Бо үеде чаш төл төрүттүнери билек-ле антибиотиктер, эм-таң берип-ле эгелээр. Ынчалдыр ук эмнерге оларның организми чаңчыгып каар. Ада-иелерге уругларынга күштүг эм-таң аймаа эмин эрттир берип турбазын чагыырдыр мен.

Бичии чаштарның кадык, аас-кежиктиг өзери төрүттүнген өг-бүлезинден дорт хамааржыр. Ону ынакшыл, өөрүшкү бүргээн турар ужурлуг. Оон ыңай авалар уругларын эртежи өске улус холунга каапкаш, ажылынче үнеринче далашпас болза эки. Саң-хөө берге-дээшкиннер ужун ажылдап үнер ужурга таваржыры билдингир, ынчалза-даа аргалыг болза, уругларының чанынга оода 3 харга чедир авазы азы ачазы кады турар болза эки. Чүгле ынчан кадык, чараш төл өзүп болур.

Эң-не кол чүүл — чаш уругнун төрүттүнерин планнап, аңаа бүгү чүүлду белеткеп бээр кылдыр ада-иелер чаңгыгар ужурлуг. Бо ажылды эмчилер-биле кады культура, өөредилге, социал адыр ажылдакчылары демнежи тургаш чорудар болза эки. Бис шупту бичии чаштар кадык болгаш аас-кежиктиг өссүн дээш өг-бүлелер, авалар, ачалар-биле ажылдаар ужурлуг бис.

Төрүттүнген хүнүң-биле, эргим авай!

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунда бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс **Мария Папалаевна БАЙДЫ** май 31-де 56 харлаан. Эргим, ынак ававыска «Шын» солунун арнын таварыштыр сеткиливис ханызындан изиг байыры чедирип тур бис, авай!

Сээң төрүттүнген хүнүң-биле байыры дөгеревис-алды кызың, күдээлериң, дөр сыңмас уйнуктарың, йөрээп, 56 харлааның демдегеп тур.

Энерелдиг ававыска алдар тудуп, аас-кежикти, кадыкшылды, алдын хүнү, ак чайыр чечектерни, ам-даа үр чыл аравыска чурттазын деп ажы-төлү-дөгеревис йөрээп тур бис!

Хүндүткел-биле,

алды кызы, күдээлери, хөй санныг уйнуктары.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс **Роза Монгушова САЙЫННЫ** чайның башкы айы, июнь 1-де, юбилейлиг төрүттүнген хүнү. Ол бүгү назынында эмчи шугумунга ажилдап келген. Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы болгаш оон кожа-хөлбээ сумуларының фельдшер-акушер эмчизи болуп, хөй санныг чаштарга чырык чер кырынга төрүттүнеринге дузалашкан. Ам бо хүнде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, өөренген чаңы-биле, улус-чоннун дилээ-биле биче сеткилдиг болгаш, ам-даа дузазын чедир чоруур. Ынчангаш төрүттүнген хүнү таварыштыр дараазында чылы одуругларны бараалгаттывыс:

Тиилелгелиг дөртөн беш чыл мөңгө чазы
Динмиттелип, байырланчыг эрте бээрге,
Чечектелген ногаан чайның эгезинде
Черни каастап, чечек болуп төрүттүнген.

Херелдиг хүн чылдып чоруур ие черге
Хензиг чаштың хирнин кезип, холга алып,
Аарыг-аржык эргим чонну албазын дээш,
Ачылыг-ла буян колдуг эртемниг сен.

Улуг-биче Чыргакылар ээлеп чурттаан
Улуг-бичии өргүн көвей төрөл-чоннун
Хүн-дүн дивейн, кадыкшылын эмнеп чоруур
Хүндүткелдиг эмчизи бооп чурттап чор сен.

Дыдырарган кара баштыг эргим эжин
Дыка ынак, эң-не эргим кадыны сен.
Оюн, Чооду орлан-эрес күдээлериң
Олут орбас, окпан-чипкен кат-иези сен.

Уйнуктарың, уругларың, күдээлериң,
Кады төрзэн дунмаларың, төрөл-чонун
Кадыкшылды, аас-кежин күзевишаан,
Ууттунмас байыр-сөңүн сөңнеп туру.

Аал сыңмас өөрүшкүнү, омакшылды
Алгавышаан, йөрээвишаан,
Ам-даа бистиң аравыска
Аян ырлыг, каткы-хөглүг чору, авай.

Хүндүткел-биле,
хөй санныг төрелдери.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарына аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира — 44 дөрбелчин метр;
2 өрээлдиг квартира — 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгасын, изик болгаш соок сугларны квартиралар айы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2523
БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызы дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим киживис **Макар Александрович ХОВАЛЫГНЫ** сөөлгү орукче үдешкен чонувуска, Чадаананың үндүрүг инспекциязынга, Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга суму чагыргазына, оон келген

төрелдеривиске, Кур-Чер суурнун башкылар коллективинге, Чыргакыдан, Кызылдан, Кур-Чер суурдан дузалашкан дунмаларывыска, Чадаанада чурттап турар төрелдеривиске, кады-кожаларывыска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Авазы, даай-авазы, угбазы, акызы, дунмазы, чаавазы, кенээттери, оларның ажы-төлү.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9080. Чагыг 65. Номери парлагаче дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит»
Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаа Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 200-чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Курүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдар редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннаар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.